

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**ROZMIESZCZENIE I DYNAMIKA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W XX WIEKU**

Piotr Eberhardt

Nr 3

1991

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**ROZMIESZCZENIE I DYNAMIKA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ
W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W XX WIEKU**

Piotr Eberhardt

Nr 3

1991

DISTRIBUTION AND DYNAMICS OF RURAL POPULATION
IN CENTRAL-EASTERN EUROPE IN THE 20th CENTURY

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęsna (redaktor),

Alicja Breymeyer (zastępca redaktora),

Jerzy Grzeszczak,

Bronisław Czyż (sekretarz)

Opiniował do druku:

prof. dr Andrzej Stasiak

Adres redakcji:

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30,

tel. 26 19 31, 26 83 29; telefax 48 22 267 267

Redakcja techniczna i skład komputerowy:

Barbara Jaworska

Marta Kougan

Spis treści

1. Uwagi wprowadzające.....	5
2. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1897/1900 - 1910/1913.....	13
3. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1910/1913 - 1920/1921.....	14
4. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1920/1921 - 1939/1941.....	15
5. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1939/1941 - 1948/1950.....	18
6. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1948/1950 - 1960.....	20
7. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1960 - 1970.....	21
8. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1970 - 1980.....	23
9. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1980 - 1987/1990.....	24
10. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1897/1900 - 1987/1990.....	26
11. Distribution and dynamics of rural population in Central-Eastern Europe in the 20th century (summary).....	30
12. Tabele.....	31
13. Ryciny.....	47

1. Uwagi wprowadzające

Problematyką demograficzną wsi polskiej interesują się geografowie, demografowie i socjologowie. Związane jest to z pojawieniem się na terenach wiejskich kraju licznych niekorzystnych zjawisk demograficznych. Na niektórych obszarach wystąpiło znaczne zmniejszenie się liczby ludności wiejskiej. W konsekwencji selektywnych ruchów migracyjnych, obejmujących głównie ludzi wchodzących w wiek produkcyjny, a zwłaszcza młode kobiety, ujawniły się deformacje w strukturze płci i wieku. Proces ten objął rozległe obszary wschodniej i centralnej Polski położone peryferyjnie w stosunku do głównych ośrodków gospodarczych. Ze względu na wagę tego problemu dla gospodarki rolnej oraz dla całokształtu zagadnień związanych z właściwym zagospodarowaniem przestrzennym kraju, przeprowadzono w tej dziedzinie w ostatnich dziesięciu latach wnikliwe studia naukowe.

Badania procesów depopulacyjnych obszarów wiejskich były głównie prowadzone w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. W pierwszej fazie miały charakter zgeneralizowany i objęły cały kraj¹. W następnym etapie przeprowadzono dokładne studia empiryczne w skali regionalnej². Dzięki badaniom uzyskano nie tylko pełną informację faktograficzną, ale również uzasadnioną interpretację naukową zjawisk i procesów demograficznych, zachodzących na obszarach wiejskich Polski. Powstały możliwości merytoryczne zorganizowania międzynarodowego seminarium poświęconego przyczynom i konsekwencjom procesów depopulacyjnych na terenach wiejskich. Odbyło się ono we wrześniu 1989 r. w Szymbarku. Rezultatem seminarium było ukonstytuowanie się pod przewodnictwem Andrzeja Stasiaka tzw. Międzynarodowego Centrum Badania Procesów Migracji ze Wsi do Miast³. Zaplanowano w przyszłości prowadzenie badań w skali międzynarodowej. Decyzja dotycząca rozpoczęcia studiów w skali europejskiej była konieczna, gdyż wiedza o procesach demograficznych zachodzących na terenach wiejskich Europy Środkowej, a zwłaszcza Wschodniej, jest bardzo skromna, a informacje uzyskane od autorów zagranicznych wskazywały na trudności statystyczne, metodyczne i merytoryczne, które dotąd nie zostały rozwiązane w ich krajach. Należy zaznaczyć, że nasze badania są bardziej zaawansowane.

¹ Ekspertyza Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem A. Stasiaka pt.: „Analiza uwarunkowań i skutków migracji ludności ze wsi do miast, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu tych migracji na strukturę ludności”. Warszawa 1987. P. Eberhardt; Regiony wyludniające się w Polsce. Prace Geograficzne 148, Ossolineum, Wrocław 1989.

² Badania były prowadzone w ramach programu RBPB 03.5. pt.: „Wyludnianie się wsi polskiej” i były realizowane w następujących ośrodkach: Białystok, Lublin, Kraków, Opole, Wrocław, Szczecin, Koszalin, Olsztyn, Łódź. W większości prace te były opublikowane.

³ Efektem seminarium było wydawnictwo pt.: The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Conference Papers 8, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Warszawa 1990.

Niemniej dzięki nawiązaniu bezpośrednich kontaktów powstały warunki do przepływu informacji, przez co próba przeprowadzenia wstępnej analizy porównawczej w skali międzynarodowej stała się realna. Zaistniały warunki do skonfrontowania procesów demograficznych zachodzących na wsi polskiej z analogicznymi procesami w niektórych krajach europejskich.

Badania o charakterze międzynarodowym są w stanie ujawnić czy mamy do czynienia w Polsce ze zjawiskami i procesami uniwersalnymi i powszechnymi, czy też zachodzą one w sposób niespotykany i nietypowy. Studia nad długotrwałymi przemianami demograficznymi w skali międzynarodowej wymagają ustalenia zasięgu terytorialnego i okresu badań. Jedyne długa analiza retrospekcyjna daje możliwość odróżnienia tendencji stałych od tych, które mają charakter przemian sporadycznych. Studium poświęcone jest rozległemu terytorium w Europie Środkowo- Wschodniej, zaś okres analizy obejmuje prawie 100 lat.

Trudnym zadaniem jest określenie zasięgu przestrzennego tak nieokreślonego regionu geograficznego, jakim jest tzw. Europa Środkowo-Wschodnia. Pojęcie Europa Środkowo-Wschodnia kryje w sobie wiele niejednoznacznych skojarzeń historycznych, ugruntowanych licznymi stereotypami. Obok wymiernych zjawisk geograficznych, które umożliwiają procedurę regionalizacyjną, występują drażliwe i zmienne w czasie aspekty polityczne i ideologiczne, które rozbudzają emocje utrudniając przyjęcie obiektywnych zasad delimitacyjnych.

Niemniej dla potrzeb badań naukowych, poświęconych problematyce państw Europy Środkowo-Wschodniej, konieczne jest określenie zasięgu przestrzennego tego ważnego regionu. Tworzenie do celów badawczo-statystycznych takiego czy innego ugrupowania państw w Europie Środkowo-Wschodniej jest często traktowane przez geografów tego regionu jako podstawa do geopolitycznych koncepcji. Wzbudza to nieufność u sąsiadów, utrudniając międzynarodowe badania porównawcze. Ostatnie wydarzenia jeszcze bardziej skomplikowały sytuację. Rozpad systemu komunistycznego w tej części Europy doprowadził do destabilizacji i procesów dezintegracyjnych. Trudno ustalić kryteria umożliwiające przeprowadzenie odpowiedniej procedury delimitacyjnej. Polityczne i ustrojowe przesłanki zmieniły swoją treść. W takiej sytuacji punktem wyjścia powinno być nie tyle poszukiwanie zestawu tzw. obiektywnych kryteriów geograficznych, ekonomicznych czy demograficznych, lecz przydatność przyjętej regionalizacji do konkretnego zamierzenia badawczego.

Niniejsza analiza porównawcza przedstawia przeobrażenia demograficzne na obszarach wiejskich w tej części Europy, w której procesy urbanizacji i uprzemysłowienia pojawiły się później niż w Europie Zachodniej, gdzie dłużej trwała wieś tradycyjna. Ponadto ważnym zadaniem jest zbadanie reperkusji demograficznych na obszarach, gdzie przez długi okres funkcjonował system socjalistyczny. W krajach należących do obozu komunistycznego wieś była obiektem różnorodnych zabiegów kolektywistycznych, łącznie z pełną lub częściową

kolektywizacją, która zaburzyła ewolucyjne przemiany agrarne. Wszystko to razem jest przesłanką do zakwalifikowania pewnej grupy państw do tzw. regionu Europy Środkowo-Wschodniej.

Nie wnikając w szczegółowe rozważania regionalizacyjne, ostatecznie do tak zdefiniowanego regionu włączono sześć niezależnych państw, a mianowicie: Polskę, Czechosłowację, Węgry, Rumunię, Bułgarię i Jugosławię oraz sześć republik radzieckich tzn. Ukrainę, Mołdawię i Białoruś, trzy republiki bałtyckie Litwę, Łotwę i Estonię oraz dodatkowo obwód kaliningradzki, stanowiący enklawę położoną między Polską a Litwą, a należący formalnie do republiki rosyjskiej.

W polskiej literaturze geograficznej definiowało się to terytorium jako tzw. „Obszar Międzymorza”. Geografowie niemieccy określali go często Europą Środkową, do której dodatkowo zaliczali Niemcy oraz różnie zakreślony obszar na wschód od państwa niemieckiego. Termin ten był często utożsamiany z ekspansjonizmem niemieckim i dlatego też był odrzucany przez geografów słowiańskich. W państwach zachodnioeuropejskich traktuje się często obszar położony na wschód od Łaby, a obecnie od Odry i Nysy Łużyckiej, jako Europę Wschodnią. Jako wyznacznik przyjmuje się istniejące do niedawna kryterium polityczne - w takiej sytuacji Grecję i Finlandię zalicza się do Europy Zachodniej, zaś Czechosłowację, Węgry czy Polskę do Europy Wschodniej. Obecnie tego typu podział staje się anachroniczny.

Zaliczając sześć republik radzieckich, jeden rosyjski obwód administracyjny oraz sześć państw europejskich do tzw. Europy Środkowo-Wschodniej należy zdawać sobie sprawę z dużej dowolności a nawet arbitralności wyboru. Wynika to nie tylko z niejednorodności geograficznej i politycznej przyjętych do analizy państw. Na przykład włączono Jugosławię do Europy Środkowo-Wschodniej, zaliczaną często do grupy państw śródziemnomorskich, natomiast nie zakwalifikowano Albanii, ustrojowo zbliżonej do bloku wschodniego. Granicą wschodnią wybranego zbioru państw jest zachodnia granica Federacji Rosyjskiej. Nie włączono Finlandii, gdyż ona ze Szwecją i Norwegią zaliczana jest do Europy Północnej.

W rezultacie badaniami objęto terytorium położone między etniczną Rosją na wschodzie a zjednoczonymi Niemcami na zachodzie, Bałtykiem na północy a Morzem Czarnym i Adriatyckim na południu. Potraktowano jako wspólny region europejski zarówno zachodnie republiki ZSRR jak i państwa już w pełni niepodległe, znajdujące się w okresie powojennym pod gospodarczą i ideologiczną dominacją imperium radzieckiego. Kraje te łączy nie tylko długoletnia przynależność polityczna do tzw. bloku wschodniego, lecz również konieczność rozwiązywania podobnych problemów gospodarczych, w tym również agrarnych. Pomimo pewnych podobieństw kraje te nie tworzą monolitu. Zachodnie republiki radzieckie, pomimo walki o polityczną i gospodarczą niezależność, nadal stanowią część scentralizowanego państwa radzieckiego. W pozostałych państwach obszary wiejskie różnią się między sobą nie tylko etnicznie i kulturowo, ale również poziomem cywilizacyjnym oraz stanem zagospodarowania. Pomimo to Europa Środkowo-Wschodnia jako całość stanowi tak

specyficzny region gospodarczo-społeczny, odbiegający poziomem od Europy Zachodniej, że istnieją uzasadnione podstawy do traktowania tego zespołu państw jako wyodrębniającej się części kontynentu europejskiego.

Następny problem utrudniający badania naukowe wiąże się ze zmiennością granic politycznych na analizowanym obszarze. Badanie obejmuje, jak wspomniano, okres blisko 100 lat. Najwcześniejsze dane statystyczne dotyczyć będą przełomu XIX i XX w., najnowsze zaś lat 1987/1990. Założono, że punktem odniesienia będą aktualne granice i obecny kształt terytorialny państw. Z punktu widzenia geograficznego jest to uzasadnione bo zapewnia porównywalność przestrzenną materiałów statystycznych. Natomiast ze względów polityczno-historycznych wprowadza poważne zniekształcenia. Dlatego też trzeba pamiętać, że dane dla Polski, Rumunii czy Czechosłowacji odniesione do okresu międzywojennego nie dotyczą informacji statystycznych dla istniejącego wówczas państwa polskiego, czechosłowackiego czy rumuńskiego, lecz jedynie terytoriów, które obecnie należą do tych państw.

Natomiast Ukraina, przy analizie dotyczącej lat przed I wojną światową, obejmuje nie tylko tereny należące do imperium rosyjskiego, ale również na przykład Galicję Wschodnią, stanowiącą wówczas część Cesarstwa Austro-Węgierskiego, a w okresie międzywojennym dużą część Wołynia i Podola, które były integralną częścią Polski. Im bardziej cofamy się wstecz, tym większe powstają deformacje. Przyjęcie odmiennego założenia wprowadziłoby jeszcze większe komplikacje. Można to wykazać na przykładzie Polski. Nie byłoby jej przy rozkładzie wartości statystycznych dla przekrojów czasowych do I wojny światowej. Dla okresu 1921-1939 dane statystyczne dotyczyłyby innego terytorium niż obecnie. W rezultacie zanikłaby całkowicie porównywalność przestrzenna. Przyjęcie jako zasady stałości terytorialnej a nie każdorazowego układu granicznego i statusu politycznego przynosi istotne konsekwencje statystyczne. W wyniku zmian granicznych następowały przemieszczenia ludności. Zmieniał się charakter narodowościowy pewnych obszarów. Nie uwzględnianie tych faktów może być przyczyną powstania nieścisłości faktograficznych. Wymaga to wnikliwej interpretacji zamieszczonych w pracy danych liczbowych.

Zaprezentowane studium empiryczne ma na celu przedstawienie w stosunkowo długim przekroju czasowym potencjału demograficznego wsi w poszczególnych państwach. Analiza statystyczna ma ujawnić w wymiarze czasu i przestrzeni skalę i natężenie zmian ludnościowych zachodzących na obszarach wiejskich Europy Środkowo-Wschodniej⁴.

---

4 Problematyce ludnościowej tej części Europy poświęcone jest opracowanie A. Maryańskiego: „Problemy ludnościowe krajów socjalistycznych”, PWE, Warszawa 1974. Dużo informacji zawiera również praca L. Kosińskiego: „Obraz demograficzny Europy”, PWN, Warszawa 1966.

Rozpoczynając badania trudno nam przewidzieć jak na tle innych państw przedstawia się sytuacja demograficzna wsi polskiej. Ważnym zadaniem wymagającym rozstrzygnięcia będzie określenie w jakim okresie i w jakich państwach występowały ewentualne zmiany tendencji rozwojowych i przechodzenia od procesów wzrostu, ewentualnie stagnacji, do przemian demograficznych o charakterze depopulacyjnym. Rozstrzygnięcie tych mało znanych kwestii powinno być punktem wyjścia do analizy wyjaśniającej.

Najtrudniejszym zadaniem, wymagającym dużego nakładu pracy, było zebranie wiarygodnych materiałów statystycznych uwzględniając fakt ich niejednorodności. Dane statystyczne zostały zaczerpnięte z różnych źródeł i materiałów. Podstawą były roczniki statystyczne poszczególnych państw, wydawane głównie po wojnie oraz specjalistyczne opracowania demograficzne. W wielu przypadkach napotkano na niezgodności statystyczne, wynikające z różnych zasad klasyfikacji oraz odmienności kryteriów. Dochodziły trudności wywołane zmianami granicznymi. Wymagało to dokonania odpowiedniej procedury weryfikacyjnej. Należy zaznaczyć, że musiano również wykorzystać materiały, których wiarygodność budziła wątpliwości. Uznano za niecelowe podawanie przy każdej informacji statystycznej odnośnika bibliograficznego. Przedstawiono jedynie główne źródła informacyjne.

Dla republik wchodzących w skład Związku Radzieckiego najważniejszym materiałem wyjściowym było wydawnictwo statystyczne pt. Naselenie SSSR w 1987⁵, w którym znajdują się dane demograficzne dla okresu 1897-1987 według republik oraz dla okresu 1951-1987 według obwodów. Dla Ukrainy wykorzystano dodatkowo roczniki statystyczne republiki⁶ oraz opracowanie A. Khomry⁷ oraz B. Lewyckiego⁸. Dla tak zwanej zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi wykorzystano polskie dane spisowe z 1921 i 1931 r. Ponadto dla Białorusi zaczerpnięto informacje z roczników statystycznych tej republiki⁹ oraz z pracy A. Jelonka¹⁰.

W republikach litewskiej, łotewskiej i estońskiej wychodzą roczniki statystyczne, które zawierają podstawowe informacje demograficzne¹¹. Problematyką ludnościową tych republik zajmował się A. Jelonek¹², Z. Długosz¹³ oraz E. Markausa¹⁴. Do ogólnej weryfikacji danych dotyczących zachodnich republik radzieckich wykorzystano źródłową pracę A.J. Alekseewa¹⁵ poświęconą procesom wyludniania się wsi radzieckiej.

Poważne trudności wystąpiły przy określaniu liczebności ludności wiejskiej w Czechosłowacji. Ostatnie roczniki statystyczne wydawane w Czechach lub w Słowacji nie wykazują podziału ludności w układzie miast i wsi¹⁶. Należało wykorzystać studia specjalistyczne, w których podane są dane szacunkowe, umożliwiające zaprezentowanie w długim okresie dynamiki ludności wiejskiej. Dużo informacji statystycznej zawiera przedwojenna praca J. Pohla¹⁷ oraz nowsze prace J. Maryša i S. Řeháka¹⁸ oraz E. Ryšavego i L. Veliškovéj¹⁹. W ostatniej z tych pozycji przedstawiono stosując ciekawą analizę metodyczną, zaludnienie wsi na obszarach zurbanizowanych i nieurbanizowanych Czech i Słowacji między 1869 a 1985 r. Pomimo wysokiej wiarygodności materiałów zawartych w pracy E. Ryšavego i L. Veliškovéj wykorzystano ją tylko jako pomocniczą. Niestety brak jest

w tej pracy danych dla wszystkich interesujących nas przekrojów czasowych. Powstała więc konieczność dodatkowego oparcia się na międzynarodowych rocznikach statystycznych, które podają dane według znormalizowanych szacunków i dotyczą dat zbliżonych z przeprowadzonymi dochodzeniami statystycznymi.

Pewne rozbieżności wystąpiły w źródłach statystycznych dla Republiki Węgierskiej²⁰. Różnice te dotyczyły głównie danych powojennych, a więc ujednoczenie ich nie było zbyt kłopotliwe. Ostatecznie wykorzystano informacje statystyczne zawarte w opracowaniu J.Totha²¹.

Bardziej niejednorodna jest statystyka demograficzna Rumunii i Mołdawii. Im bardziej cofamy się do starszych przekrojów czasowych, tym wiarygodność materiałów statystycznych się zmniejsza. Dane powojenne dotyczące Rumunii są zawarte w regularnie wychodzących rocznikach statystycznych²² i nie budzą wątpliwości. Kilkakrotne zmiany graniczne, odłączenie w 1940 r. Mołdawii i północnej Bukowiny utrudniają zebranie w pełni porównywalnych danych dla okresów wcześniejszych. Dostęp do źródłowych opracowań demograficznych jest utrudniony. Prace dostępne mają charakter fragmentaryczny (np. praca I. Sandru²³). Demograficzne dane dotyczące Mołdawii zawiera już wspomniany rocznik radziecki²⁴ i one ułatwiają analizę interesujących nas zagadnień odniesionych do Rumunii w jej aktualnych granicach politycznych.

Demograficzna statystyka bułgarska jest bardzo dobra. Zawiera porównywalne dane z ostatnich 100 lat²⁵. Dysponujemy również analizą merytoryczną, umożliwiającą wyjaśnienie tendencji rozwoju lub ubytku zaludnienia. Dużą pomocą były również opracowania N. Miczewa²⁶ oraz G. Gesheva²⁷.

Dane dla Jugosławii zaczerpnięto z najnowszych roczników statystycznych²⁸ oraz z monografii prezentującej dynamikę zaludnienia Jugosławii w latach 1880-1971²⁹. Ponadto do sprawdzenia danych wykorzystano publikację M. Spasovskiej i J. Ilića³⁰, odniesioną do republiki serbskiej.

Do ostatecznej weryfikacji posłużono się rocznikami demograficznymi Organizacji Narodów Zjednoczonych³¹ oraz rocznikiem statystycznym Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej³². Umożliwiło to końcową aktualizację i sprawdzenie danych dotyczących spisów ludnościowych, lub też szacunków demograficznych.

⁵ Naselenie SSSR 1987. Statističeskij Sbornik, Moskva 1988.

⁶ Narodnoe chozjajstwo Ukraïnskoj SSR w 1988. Statističeskij Jeżegodnik, Kijew, 1989.

⁷ A.U. Khomra: Rural depopulation trends in the Ukrainian SSR: the determinants and spatial differentiation [w:] The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe. Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences. Conference Papers 8, Warszawa 1988, s. 173-182.

⁸ B. Lewycky: Polityka i społeczeństwo na Ukrainie Sowieckiej, CDN, Warszawa 1988.

- ⁹ Narodnoe chozjajstwo Belorusskoj SSR w 1988. Statističeskij Ježegodnik, Mińsk 1989.
- ¹⁰ A. Jelonek: O niektórych problemach struktury płci i wieku ludności Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, *Zeszyty Naukowe UJ*, Kraków 1977.
- ¹¹ Narodnoe chozjajstwo Litevskoj SSR w 1987, Vilnius 1988. Latvijas PSR tautas saimniecība. Statistikas gadagramata 1987, Rīga, 1988; Easti NSV. Tativamajandus 1986. Aastal Statistika Aastaraamat. Tallin 1987.
- ¹² A. Jelonek: Struktura płci i wieku ludności Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, *Zeszyty Naukowe UJ*, Kraków 1980.
- ¹³ Z. Długosz: Przestrzenne zróżnicowanie przyrostu naturalnego i migracji w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w latach 1951-1975, *Zeszyty Naukowe UJ*, Kraków 1984.
- ¹⁴ E. Markausa: Rural to urban migrations in Latvian SSR and their dynamics, [w:] *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Conference Papers 8, Warszawa 1990, s. 183-196.
- ¹⁵ A.J. Alekseev: *Mnogolikaja derevnija, Mysl'*, Moskwa, 1990.
- ¹⁶ *Statistická Ročenka Československé Socialistické Republiky 1989*, Federalní Statistický Úrad, Praha 1989.
- ¹⁷ J. Pohl: *Vylidnovani venkova v Cechach w obdoni 1850-1930*, Praha 1932.
- ¹⁸ J. Maryša, S. Řehák: Depopulation of rural areas in the Czech Republic, [w:] *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences. Conference Papers 8, Warszawa 1990, s. 221-235.
- ¹⁹ E. Rysavy, L. Veliskova: Depopulation of the rural settlements in Czechoslovakija 1969-2040, [w:] *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Conference Papers 8, Warszawa 1990, s. 197-220.
- ²⁰ *Statistical Yearbook 1988*, Hungarian Central Statistical Office, Budapest 1990; *Demografiai Evkonyv 1988*. Kozponti Statisztikai Hivatal, Budapest 1989; *Ungarn 1987*, Länderbericht, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden 1986.
- ²¹ J. Tóth: Depopulation of rural areas in Hungary Central and Eastern Europe, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences. Conference Papers 8, Warszawa 1990, s. 236-251.
- ²² *Anural Statistical Republicii Socialiste Romania, Directia Centrala de Statistica 1988*, Bucuresti 1988; *Rumänien 1986*, Länderbericht, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden 1986.
- ²³ I. Sandru: Migracje wewnętrzne ludności Rumunii, *Czasopismo Geograficzne* 49, 2, Wrocław 1972.
- ²⁴ *Naselenie SSSR 1987*, op.cit.
- ²⁵ *Statističeski Godišnik na Narodna Respublika Bulgarija 1987*, Sofija 1988.
- ²⁶ N. Miczew: *Nasileneto no Bulgarija*, BAN, Sofia 1980.
- ²⁷ G. Geshev: Depopulation of rural areas in Bulgaria, [w:] *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Conference Papers 8, Warszawa 1990, s. 252- 264.

²⁸ Statistički Godišnjak Jugoslavija 1988. Savezni Zavod za Statistiku, Beograd 1988.

²⁹ The population of Yugoslavia. Institute of Social Sciences, Beograd 1974.

³⁰ M. Spasovski, J. Ilić: Depopulation of rural areas in SR Serbia. [w:] The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Warszawa 1990, s. 265-280.

³¹ Demographic Yearbook 1988. United Nations. New York 1990. World population Prospects 1988. Populations Studies No 106, United Nations, New York 1989.

³² Statističeskij Ježegodnik Stran Členov Soveta Ekonomičeskoj Wzaimopomošči 1989, Sovet Ekonomičeskoj Wzaimopomošči, Moskva 1989.

2. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1897/1900–1910/1913

Na przełomie XIX i XX w. na obszarze analizowanych 13 jednostek politycznych mieszkało ponad 111 mln osób, w tym 86 mln to ludność wiejska. Stanowiło to około 77% zaludnienia całego rozpatrywanego terytorium; świadczyło o niskim stopniu urbanizacji. Najwięcej ludności wiejskiej w liczbach absolutnych mieszkało na dzisiejszym obszarze Ukrainy i Polski (ryc. 1,2).

W okresie pierwszej dekady XX w. (podwójne dane lat wiążą się z różnymi datami spisów ludnościowych przeprowadzanych na tym terytorium) ludność wiejska wzrosła o 15% i zbliżyła się do 100 mln osób. Dynamika wzrostu była bardzo silna. Nastąpiło znaczne zagęszczenie ludności na obszarach wiejskich Europy Środkowej i Wschodniej (tab. 1). O wzroście koncentracji przestrzennej dowodzi fakt, że przeciętna gęstość zaludnienia wzrosła o 6 osób, w tym aż w 8 „państwach” przekroczyła wielkość 40 osób na 1 km². Mieliśmy w tym okresie do czynienia z prawdziwą eksplozją demograficzną na terenach wiejskich. Na większości analizowanego terytorium przeciętny wzrost roczny wynosił ponad 15‰. Tak duży przyrost objął południową część rozpatrywanego obszaru, ziemie Polski i Ukrainy oraz w mniejszym stopniu Litwę i Łotwę. Jedynie w dwóch analizowanych „krajach” wystąpiły procesy depopulacyjne wsi, tzn. w Estonii oraz w północnej części ówczesnych Prus Wschodnich. W przypadku Estonii wiązać się to mogło ze zmianami agrarnymi oraz bliskością atrakcyjnego Petersburga, który mógł ściągać migrantów z tego kraju. Natomiast Prusy Wschodnie już od końca XIX w. były terenem ożywionej emigracji (tzw. *Ostflucht*) i pomimo dużego przyrostu naturalnego odznaczały się ubytkiem zaludnienia terenów wiejskich³³. Stosunkowo mały przyrost rzeczywisty cechował obszar dzisiejszej Czechosłowacji i Węgier. Ziemia Czech były już w fazie zaawansowanego rozwoju gospodarki kapitalistycznej, który przyniósł silne procesy uprzemysłowienia i urbanizacji, stymulujące odpływ ludności ze wsi do miast. Natomiast dynamiczny rozwój Budapesztu, wchłaniającego liczne rzesze migrantów, mógł być istotną przyczyną wolniejszego tempa wzrostu demograficznego wsi węgierskiej. Dane dotyczące Białorusi budzą poważne wątpliwości. Sądzę, że ich wiarygodność nie jest duża. Można przypuszczać, że zawyżone są liczby zaczerpnięte ze spisu rosyjskiego z 1897 r. Spowodowało to z kolei zaniżenie przyrostu dla lat przed I wojną światową. Autor nie był w stanie zweryfikować w sposób odpowiedzialny danych zaczerpniętych z rocznika demograficznego wydanego w ZSRR, a dotyczącego obszaru dzisiejszej Białorusi³⁴.

³³ W. Wakar: *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, [w:] *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*. Praca zbiorowa pod red. M. Zawadzkiego, Poznań 1932; W. Wakar: *Polski korytarz czy niemiecka enklawa*, Olsztyn 1984.

³⁴ *Naselenie SSSR 1987*, op. cit.

Ogólnie rzecz biorąc, okres poprzedzający I wojnę światową odznaczał się silną dynamiką demograficzną Europy Środkowo- Wschodniej. Pomimo znacznego wzrostu liczby ludności miejskiej w liczbach bezwzględnych (z 25,0 mln do blisko 33,0 mln) udział procentowy tej ludności w ogólnym zaludnieniu obszaru był w zasadzie ustabilizowany (1897/1900 - 22,6%; 1910/1913-24,9%). Było to efektem szybkiego wzrostu ludności wsi. Można tu wspomnieć, że nawet znaczna emigracja zamorska do Ameryki nie była w stanie zahamować dynamiki wzrostu ludności wiejskiej.

3. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1910/1913-1920/1921

Lata I wojny światowej, przetaczanie się frontów, dotkliwie dotknęły obszary Europy Środkowo-Wschodniej. Klęska militarna Rosji, Niemiec i Austro-Węgier przyniosła destabilizację, która wywołała też poważne straty demograficzne.

Zostały one spotęgowane rewolucją rosyjską, rewoltą węgierską itp. Powstanie nowych państw w tej części Europy było przyczyną zatargów granicznych. Wszystko to razem przyniosło ubytek zaludnienia, w tym przede wszystkim ludności wiejskiej. Można przyjąć, że w drugim dziesięcioleciu XX w. zaludnienie wsi na rozpatrywanym obszarze zmalało o około 5 mln osób (tab. 2). Straty ludnościowe objęły głównie obszar Polski (50% ogólnych strat), następnie Ukrainę oraz obszar Jugosławii oraz Łotwy. Należy zaznaczyć, że w stosunku do ogólnej liczby ludności, najbardziej obniżyło się zaludnienie wsi łotewskiej.

Liczba ludności obecnego terytorium Polski zmalała o około 2 mln, przy czym cały ubytek odnosił się do wsi, gdyż ludność miast wzrosła w tym czasie o 0,5 mln. Bezpośrednie straty wojenne wśród Polaków zmobilizowanych do armii rosyjskiej, niemieckiej i austrowęgierskiej oceniane są w latach 1914-1918 na około 400 tys. osób³⁵. Do tego dochodzą straty wojska polskiego w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920, określone na 98 tys. żołnierzy³⁶. Znacznie jednak większe nieodwracalne straty wywołały ruchy migracyjne oraz ubytek naturalny spowodowany pogorszeniem się sytuacji materialnej i zdrowotnej. Ewakuacja ludności cywilnej z Królestwa Kongresowego, podjęta przez władze rosyjskie w latach 1914-1915, objęła około 1 mln osób³⁷. Kilkakrotne przesunięcia linii frontów wywołały też duże ruchy migracyjne i straty demograficzne. Wszystko to razem spowodowało, że ludność wiejska obecnego terytorium Polski zmalała z 20,5 mln do 18,0 mln.

³⁵ J. Holzer, A. Józefowicz: Dynamika zaludnienia ziem polskich 1870-1958, Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego 3-4, Warszawa 1960.

³⁶ Lista strat wojska polskiego, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1934.

³⁷ L. Krzywicki: Rozbiór krytyczny wyników spisu, Miesięcznik Statystyczny 5, Warszawa 1922.

Poważne straty na ziemiach Ukrainy były związane z burzliwym okresem porewolucyjnym i walkami między różnymi ugrupowaniami politycznymi (1918-1920). Można przypuszczać, że ubytek na terenach jugosłowiańskich objął głównie Serbię i Macedonię i dotyczył lat 1914-1915. Warto wspomnieć, że lata I wojny światowej nie zahamowały wzrostu zaludnienia wsi bułgarskiej. Na obszarze Rumunii, Mołdawii i Węgier mieliśmy w zasadzie do czynienia ze stabilizacją zaludnienia wsi.

Na podstawie trendów istniejących w pierwszej dekadzie XX w. można było zakładać, że po następnych 10 latach liczba ludności wsi na analizowanym obszarze przekroczy znacznie wielkość 110 mln osób. Dane spisowe i szacunkowe z lat 1920-1921 wykazały, że zaludnienie wsi wynosi niespełna 95 mln osób. Można przyjąć, że różnica obu wymienionych wielkości przedstawia bezpośrednio i pośrednio straty wywołane I wojną światową.

4. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1920/1921-1939/1941

W dwudziestoleciu międzywojennym obszary wiejskie Europy Środkowo-Wschodniej nie tylko zrekompensowały straty demograficzne wywołane I wojną światową i rewolucją w Rosji. Analizowany obszar potraktowany łącznie powiększył swój potencjał ludnościowy o blisko 10 mln. Przeciętna gęstość zaludnienia wzrosła z 43 do 48 osób na 1 km² (tab. 3). Największy przyrost ludności, relatywnie ujmując, objął południową część rozpatrywanego regionu europejskiego, tzn. Jugosławię, Bułgarię oraz Rumunię z Mołdawią, które w tym okresie tworzyły jedno państwo. Znaczny wzrost był na ziemiach białoruskich.

Trudno określić w analizowanym okresie zaludnienie wsi ukraińskiej. Bez pomocy badaczy ukraińskich jednoznacznie tego problemu się nie rozwiąże. Odmienne kształtowała się sytuacja na terenach zachodnich, należących głównie do Polski³⁸, ale również częściowo do Czechosłowacji (Ruś Zakarpacka) oraz Rumunii (północna Bukowina), a inaczej w większej części właściwej Ukrainy, będącej częścią terytorium ZSRR³⁹. Na obszarze zachodnim wystąpił silny wzrost zaludnienia wsi. Można go szacować w okresie 20 lat na ponad 25%. Natomiast inne warunki były we wschodniej Ukrainie.

³⁸ M. Feliński: Ukraińcy w Polsce odrodzonej, Warszawa 1931.; A. Krywicki: Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931, Sprawy Narodowościowe 6, Warszawa 1937; L. Wasilewski: Istotna liczba Ukraińców w Polsce, Sprawy Narodowościowe 3, Warszawa 1927.

³⁹ Ogólna liczba ludności Ukrainy w granicach sprzed 1 IX 1939 r. wynosiła 31720 tys. W rezultacie włączenia po 17 IX 1939 r. południowo-wschodniej Polski, ludność Republiki Ukraińskiej zwiększyła się o 7150 tys. osób. W następnym roku po włączeniu północnej Bukowiny o 868 tys. mieszkańców. W rozpatrywanym okresie na Rusi Zakarpackiej, należącej w okresie międzywojennym do Czechosłowacji, mieszkało 731 tys. osób (A. Maryjański: Problemy ludnościowe krajów socjalistycznych, PWE, Warszawa 1974).

Po krótkim okresie (1920-1923) sytuacji nieustabilizowanej, związanej z epidemiami i głodem, mieliśmy do czynienia w latach 1923-1930 z dużym wzrostem zaludnienia, będącego efektem wysokiego przyrostu naturalnego i małych migracji.

Następnie przyszły lata kolektywizacji, związane z tzw. rozkułaczaniem i deportacjami ludności wiejskiej. Później pojawiła się klęska głodu, która spowodowała śmierć od 3 do 5 mln ludzi. W końcu lat trzydziestych urodzenia przewyższały już znacznie zgony, ale masowe deportacje oraz represje wpłynęły na stan ludności wiejskiej. Polityka eksterminacyjna oraz fale deportacji objęły w latach 1939-1941 tereny zachodnie włączone do Związku Radzieckiego. Ogólny bilans jest dość złożony i trudny do oszacowania. Informacje źródłowe są ze sobą sprzeczne⁴⁰. Można przyjąć w przybliżeniu, że pomimo wielkich fluktuacji stan po dwudziestu latach był zbliżony do początkowego - porewolucyjnego i wynosił około 27 mln ludności wiejskiej. Wystąpiły poważne zmiany w terytorialnym rozmieszczeniu tej ludności. Duży wzrost w części zachodniej Ukrainy uzupełnił duże straty demograficzne w części wschodniej.

Natomiast znacznie wzrosła ludność wiejska na dzisiejszym terytorium Białorusi⁴¹. Z tym, że podobnie jak na Ukrainie szybciej wzrastało zaludnienie na obszarach zachodnich, należących do Polski, gdzie warunki życia były bardziej ustabilizowane⁴².

Istotne różnicowania demograficzne wystąpiły na terytorium dzisiejszej Polski. Ziemie należące do ówczesnego państwa polskiego odznaczały się silną dynamiką ludnościową (wzrost z 18,3 mln osób do 23,2 mln). Natomiast na obszarach należących do Niemiec do 1945 r. oraz do byłego wolnego miasta Gdańska zaludnienie wzrosło z 8,4 mln do 8,85 mln osób⁴³. Wiązało się to z wysokim przyrostem naturalnym w Polsce i małym w Niemczech. Dodatkowo wystąpiły silne ruchy migracyjne ze wschodnich do zachodnich Niemiec. Zmienne uwarunkowania demograficzne wpłynęły na ogólną dynamikę zaludnienia wsi. Na terytorium należącym do ówczesnych Niemiec, a od 1945 r. do Polski, zaludnienie wsi obniżyło się o 0,5 mln osób. W tym samym czasie ludność wiejska na obszarze należącym stale do Polski wzrosła o 2,7 mln. Ogólny rezultat przyniósł wzrost zaludnienia wsi na dzisiejszym terytorium Polski z 18092 tys. do 20250 tys. osób, czyli o 11,9%.

⁴⁰ B. Lewycky: *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie Sowieckiej*, CDN Warszawa 1988.

⁴¹ A. Krysiński: *Liczba i rozmieszczenie Białorusinów w Polsce*, *Sprawy Narodowościowe* 3,4, Warszawa 1928; E. Maliszewski: *Białoruś Sowiecka i jej stosunki narodowościowe*, *Sprawy Narodowościowe* 5,6, Warszawa 1927.

⁴² Liczba ludności Białorusi w granicach z dnia 1 IX 1939 r. osiągnęła 5568 tys. osób. Po inkorporacji północno-wschodnich województw Polski, liczących szacunkowo 3444 tys., doszła do wysokości 8912 tys. (A. Maryański: *Problemy ludnościowe krajów socjalistycznych*, PWE, Warszawa 1974).

⁴³ K. Dzięwoński, L. Kosiński: *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*, Warszawa 1967.

Trudne do interpretacji są dane odniesione do trzech krajów bałtyckich, znaczna dynamika ludności wsi łotewskiej, stabilizacja wsi litewskiej i ubytek ludności wiejskiej w Estonii - takie są rezultaty analizy statystycznej. Wiarygodność tych materiałów nie jest zbyt duża. Spisy ludności w tych krajach nie były równoczesne (np. na Litwie w 1923 r., na Łotwie w 1935 r., w Estonii w 1934 r.). Zwłaszcza niejasności dotyczą burzliwych lat 1939-1941, w których dane opierają się na szacunku. Wystarczy, że końcowym rokiem analizy był początek 1940 r. a nie koniec tego roku, i uzyskujemy odmienny wynik. Wiąże się to nie tylko z deportacjami ludności, przeprowadzanymi przez władze radzieckie, po włączeniu tych trzech państw do Związku Radzieckiego. Po porozumieniu radziecko-niemieckim nastąpiły wyjazdy ludności narodowości niemieckiej do Rzeszy⁴⁴. Przedstawione dane dla tych krajów wymagają dalszej weryfikacji. Zostały one przytoczone ze wspomnianego już opracowania radzieckiego⁴⁵, w którym nie podano wyjaśnienia. Należy wspomnieć, że ustalenie zaludnienia Litwy dodatkowo się komplikuje o ocenę liczby ludności Wileńszczyzny, włączonej w 1939 r. do państwa litewskiego. Spis polski był przeprowadzony w 1931 r., późniejsze dane były szacunkowe i wymagały odpowiednich przeliczeń, związanych z ustaleniem nowej granicy wschodniej Litwy.

Odnosnie danych dla trzech państw bałtyckich, trzeba pamiętać, że ogólny potencjał ludnościowy tych krajów jest niewielki, a zmiany w wartościach bezwzględnych zarówno na plus jak i minus są też nieznaczne, a więc pewne błędy nie są w stanie zmienić ogólnych tendencji zmian demograficznych w tak dużym regionie, jakim jest Europa Środkowo-Wschodnia.

Terytorium tej części Europy, pomimo dużej wewnętrznej niejednorodności, wywołanej głównie przyczynami politycznymi oraz częściowo gospodarczymi, charakteryzowało się w latach międzywojennych wzrostem ludnościowym terenów wiejskich. Potencjał demograficzny wsi ulegał zwiększeniu. Przyrost naturalny był na tyle duży, że nie tylko w pełni rekompensował ubytki migracyjne, ale w ostatecznym efekcie wywołał powiększenie się populacji wiejskiej o około 10%. W końcu lat trzydziestych ludność wiejska na analizowanym obszarze wynosiła prawie 104 mln, a gęstość ludności wiejskiej osiągnęła 48 osób na 1 km². Dalszy rozwój wydarzeń wykazał, że była to wielkość maksymalna, która nigdy nie była już w przyszłości osiągnięta. Nastąpił pewien przełom demograficzny. Był on bardzo zróżnicowany przestrzennie. Niemniej dotychczasowe tendencje rozwoju demograficznego terenów wiejskich zaczęły ulegać wyraźnej zmianie w kierunku najpierw mniej, a później mocniej zaznaczonej depopulacji obszarów wiejskich.

---

⁴⁴ W latach 1939-1941 przesiedlono z Łotwy i Estonii 77,9 tys, a z Litwy około 50 tys. ludności narodowości niemieckiej do Rzeszy. (Polska Zachodnia i Północna, praca zbiorowa). Wydawnictwo Zachodnie, Poznań, Warszawa 1961.

⁴⁵ Naselenie SSSR 1987, op.cit.

5. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1939/1941-1948/1950

Analizowany okres historyczny był niejednorodny, gdyż wojna w Europie zakończyła się w 1945 r. i od tego czasu sytuacja na kontynencie europejskim stopniowo się stabilizowała. Bezpośrednio po wojnie nastąpił silny wzrost urodzeń, związany z tzw. kompensacją demograficzną, która częściowo uzupełniła straty wojenne. Mamy więc do czynienia z niejednorodnym okresem, nie pokazującym w pełni strat wywołanych wojną. Pomimo to, różnice między danymi początkowymi a końcowymi są duże i świadczą o olbrzymich przemianach demograficznych wywołanych kataklizmem wojennym.

Liczba ludności całego rozpatrywanego terytorium zmalała w tym dziesięcioleciu o około 15,5 mln, z tym, że straty objęły bardziej tereny wiejskie. Zaludnienie miast zmalało w przybliżeniu o 3,3 mln osób, natomiast obszarów wiejskich o 12,2 mln osób. Rozkład przestrzenny tego spadku zaludnienia był poważnie zróżnicowany (tab. 4). W dwóch państwach (Bułgaria, Węgry) wystąpił nawet pewien wzrost zaludnienia (w Bułgarii większy, na Węgrzech minimalny). W pozostałych jedenastu analizowanych jednostkach mieliśmy do czynienia z ewidentnym ubytkiem ludności wiejskiej.

Największy ubytek w wartościach procentowych wystąpił w obwodzie kaliningradzkim. Po podziale Prus Wschodnich między Polskę i ZSRR, północna część tego terytorium została włączona do republiki rosyjskiej. Na obszarze tym mieszkała do 1945 r. ludność niemiecka oraz nieznaczna mniejszość litewska. Została ona całkowicie wysiedlona. Napłynęła na ich miejsce ludność przeważnie rosyjska. W rezultacie wymiany liczba ludności wiejskiej na tym obszarze zmniejszyła się trzykrotnie (z 620 tys. do 200 tys.). O skali ubytku świadczy obniżenie się gęstości zaludnienia wsi z 41 do 13 osób na 1 km².

Największy regres demograficzny, wyrażony w wartościach bezwzględnych, objął ziemie Polski. Powodem były nie tylko straty wojenne, które też były duże, ale ruchy migracyjne wywołane zmianami granicznymi. Liczba ludności zamieszkałej na dzisiejszym terytorium Polski obniżyła się o 7,0 mln, w tym ludność wiejska o 5750 tys. osób. Na ziemiach zachodnich i północnych, które w wyniku decyzji Konferencji Poczdamskiej zostały włączone do Polski, ludność wiejska obniżyła się z 4,6 mln (1939 r.) do 3,1 mln (1950 r.)⁴⁶. Zmiany graniczne wiązały się z wysiedleniem ludności niemieckiej i napływem ludności polskiej. Zmienił się przez ten fakt całkowicie charakter etniczny tych obszarów. Na ziemiach, które należały w okresie międzywojennym do państwa polskiego bezpośrednie straty wojenne,

⁴⁶ Ziemie zachodnie i północne w liczbach, Statystyka regionalna, GUS, Warszawa 1966.

wywołane wojną i okupacją hitlerowską nałożyły się na ubytek migracyjny, związany z wywozem Polaków w okresie wojny na przymusowe roboty do Niemiec oraz powojennymi migracjami spowodowanymi zasiedleniem ziem zachodnich i północnych. Na obszary te napłynęła ludność polska zamieszkała do wojny na terytorium ówczesnego państwa polskiego, w tym również repatriowana ze Związku Radzieckiego.

Znacznemu obniżeniu uległa liczba ludności wiejskiej Czechosłowacji. Było to rezultatem powojennego wysiedlenia ludności niemieckiej z tzw. „pogranicza”. Objęło to przede wszystkim przygraniczne rejony Czech (między innymi rejon Sudetów, Rudaw, Szumawy i Czeskiego Lasu)⁴⁷. Pozostały obszar Czech oraz cała Słowacja nie były objęte poważniejszymi procesami depopulacyjnymi.

Liczba ludności wiejskiej Ukrainy obniżyła się o ponad 3 mln, Białorusi o około 1 mln. Ubytek ten był spowodowany kilkoma przyczynami. W pierwszej fazie lat 1939-1941 związany był z deportacjami, a następnie po 22 VI 1941 r. z ewakuacją fabryk z załogami na wschód, przeprowadzoną przez władze radzieckie. Deportacje z tzw. zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy między wrześniem 1939 r. a czerwcem 1941 r. objęły około 1,5 mln osób⁴⁸. Wśród deportowanych na wschód, głównie na Syberię przeważali Polacy, ale także dużo wywieziono Żydów, Ukraińców i Białorusinów. Kolejne straty demograficzne były wywołane dwukrotnym przejściem frontu, wysoką śmiertelnością wśród mężczyzn zmobilizowanych do armii radzieckiej, okupacją niemiecką oraz wewnętrznymi walkami między różnymi orientacjami narodowymi i politycznymi. Na ogólny bilans ludnościowy wpłynęła również repatriacja do Polski mieszkańców terenów, które zmieniły swoją przynależność państwową⁴⁹. Bezpośrednie straty wywołane wojną były większe od tych, które wskazują dane dla lat 1939 i 1950, gdyż obszary wiejskie Ukrainy i Białorusi odznaczały się w okresie 1946-1950 wysokim przyrostem rzeczywistym ludności, który w pewnym stopniu zrekompensował straty wojenne.

Ludność wiejska trzech republik bałtyckich zmniejszyła swoją liczebność o kilkanaście procent. Ze względu na niewielki potencjał demograficzny tych krajów, ubytek ten musiał przynieść niekorzystne skutki dla przyszłej struktury narodowościowej tych obszarów. W jakim stopniu wpłynęły na ten spadek lata wojny, a w jakim powojenne deportacje oraz terror związany z powtórna inkorporacją tych państw do ZSRR, trudno jest ocenić. Niemniej w ciągu analizowanych 10 lat państwa bałtyckie utraciły około 650 tys. ludności zamieszkującej tereny wiejskie.

⁴⁷ L. Kosiński: Problemy zasiedlenia czeskiego pogranicza, Dokumentacja Geograficzna 5, Warszawa 1961.

⁴⁸ J. Siedlecki: Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986, Warszawa 1988.

⁴⁹ Spis polski przeprowadzony w 1950 r. wykazał obecność ponad 2,1 mln osób, które w sierpniu 1939 r. przebywały na byłych wschodnich terenach Rzeczypospolitej. Można szacować, że około 1,5 mln spisanych stanowiła ludność wiejska, która opuściła w latach 1944-1947 swoje strony rodzinne na wschodzie.

Łącznie zaludnienie wsi rumuńskiej i mołdawskiej obniżyło się o ponad 1,1 mln mieszkańców, a ubytki były znacznie większe od strat demograficznych wsi jugosłowiańskiej⁵⁰. Stosunkowo niewielki spadek ludności wiejskiej Jugosławii jest informacją dość zaskakującą, zwłaszcza jeśli skonfrontujemy go z krwawymi wydarzeniami jakie tu wystąpiły w latach wojny. Jedynym krajem na rozpatrywanym obszarze, w którym liczba ludności wiejskiej uległa wyraźnemu zwiększeniu była, jak już wspomniano, Bułgaria. Długotrwała neutralność państwa bułgarskiego uchroniła je przed stratami demograficznymi.

Wydarzenia II wojny światowej zaważyły znacznie na sytuacji demograficznej obszarów wiejskich Europy Środkowo-Wschodniej. Stan ludności wiejskiej w połowie XX w. był niewiele wyższy, niż na początku wieku. O skalę ubytku demograficznego świadczy to, że znacznie przekroczył on przyrost ludności wiejskiej, jaki miał miejsce w całym okresie międzywojennym.

6. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1948/1950-1960

Analizując okres lat pięćdziesiątych i następnych należy brać pod uwagę wysoki przyrost naturalny istniejący początkowo we wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Największe rozmiary przybrał on na Ukrainie, w Polsce, Jugosławii i Rumunii, ale i w pozostałych państwach oscylował przez kilkanaście lat na poziomie około 10‰ rocznie. W ciągu około dziesięciu lat, ludność badanego terytorium wzrosła o około 20 mln i z nadwyżką zrekompensowała straty wywołane II wojną światową. Ogólne procesy demograficzne, będące efektem tzw. kompensacji urodzeń, miały istotny wpływ na dynamikę zaludnienia wsi, na którą również oddziaływały różnorodne przyczyny gospodarczo-społeczne. Kraje Europy Środkowo-Wschodniej weszły w fazę silnych przeobrażeń, związanych z uprzemysłowieniem i urbanizacją. Zostały rozpoczęte, a następnie stymulowane przez celowo prowadzoną politykę gospodarczą państwa, masowe migracje między wsią a miastem. Całe analizowane terytorium znalazło się w tzw. obozie socjalistycznym i zostało poddane różnorodnym ideologicznym koncepcjom, w tym priorytetowi rozwoju gospodarki przemysłowej. W wyniku tej nowej sytuacji ekonomicznej uległy przekształceniu warunki życia na obszarach wiejskich. Dlatego też, pomimo wysokiego przyrostu naturalnego wsi pojawiły się na tyle duże ruchy migracyjne, że mieliśmy już do czynienia w skali całego rozpatrywanego terytorium ze stabilizacją zaludnienia wsi (ogólny ubytek nie przekroczył wielkości 1%). Do tego okresu czasy pokojowe przyniosły wzrost ludności wiejskiej. Po raz pierwszy, pomimo sytuacji politycznie ustabilizowanej, przyrost naturalny wsi nie był w stanie zrekompensować w pełni ujemnego salda migracyjnego. Pojawiły się oznaki zbliżającej się zmiany tendencji w zakresie dynamiki zaludnienia obszarów wiejskich. Obok państw, w których jeszcze liczba ludności wiejskiej wzrastała, pojawiły się inne, odznaczające się już wyraźniejszymi procesami

⁵⁰ A. Maryański: Rumunia, PWE, Warszawa 1973.

depopulacyjnymi wsi. W ogólnym bilansie one przeważały i doprowadziły do niewielkiego ubytku zaludnienia terenów wiejskich (tab. 5).

Procesy wyludniania się wsi ujawniły się w zachodnich republikach radzieckich. Najintensywniejsze były w uprzemysłowionej republice łotewskiej, niewiele zaś niższe w pozostałych dwóch republikach bałtyckich oraz na Białorusi. Rozpoczęły się również procesy depopulacyjne wsi na Ukrainie. Wszystkie te kraje były już po przeprowadzonej w pełni kolektywizacji. Na tym tle zaskakująco wyglądała sytuacja w Mołdawii, w której wystąpił niezmiennie wysoki przyrost ludności wiejskiej.

W pozostałych krajach mieliśmy przeważnie do czynienia z niewielkim wzrostem zaludnienia wsi. Warto przypomnieć, że w tym okresie we wszystkich analizowanych krajach struktura wieku i płci ludności wsi była korzystna. Cechowała się bowiem wysokimi udziałami ludzi młodych i słabo zaawansowanymi procesami starzenia się ludności oraz równowagą między liczebnością mężczyzn i kobiet. Na tle ogólnego progresu demograficznego, jedynie w Bułgarii i w Czechosłowacji, poza Związkiem Radzieckim, wystąpiło zmniejszenie się zaludnienia wsi.

Zróżnicowania regionalne dowodziły, że zbliża się koniec pewnego okresu historycznego, odznaczającego się wysoką aktywnością i prężnością demograficzną terenów wiejskich położonych pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym i Adriatykiem.

7. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1960-1970

Po okresie przejściowym lat pięćdziesiątych, kolejna dekada miała już jednoznacznie określoną tendencję demograficzną. Było to dziesięciolecie nasilających się procesów wyludniania się wsi. Liczba ludności wiejskiej na opisywanym terytorium obniżyła się o ponad 4 mln (tab. 6). W tym samym czasie liczba ludności rozpatrywanego obszaru wzrosła o ponad 15 mln osób. Przytoczone dane dotyczące wielkości ubytku zaludnienia na wsi oraz skala ogólnego przyrostu wskazują na natężenie procesów urbanizacyjnych. Wyludnianie się wsi przybrało duży zasięg przestrzenny. Z wyjątkiem Polski, gdzie sytuacja była jeszcze ustabilizowana i nie doszło do spadku zaludnienia, jedynie obszar wiejski Mołdawii cechował się pewnym wzrostem ludności. W pozostałych jedenastu „państwach” wystąpił regres o zróżnicowanej skali wielkościowej. W tym okresie w Czechosłowacji, Bułgarii, Rumunii oraz na Węgrzech nastąpił proces pełnej kolektywizacji rolnictwa. Zmieniła się w tych krajach struktura gospodarki rolnej. Likwidacja gospodarki chłopskiej i tworzenie gospodarki kolektywnej wpłynęło stymulująco na procesy odpływu ludności ze wsi. Kolektywizacja w Czechosłowacji, Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech nie była zrealizowana w tak dramatycznej postaci jak w ZSRR. Nie było przymusowych przesiedleń, ani też ofiar wśród ludności.

Reperkusje demograficzne były bardziej rozłożone w czasie i wynikały jedynie ze zmiany warunków ekonomicznych. Na obszarach gdzie kolektywizacja została przeprowadzona wcześniej, konsekwencje demograficzne były już w fazie zaawansowanej.

Największy spadek zaludnienia wsi w liczbach bezwzględnych objął Ukrainę, co nie jest zaskoczeniem ze względu na jej duży potencjał demograficzny. Drugą pozycję zajęła Bułgaria, w której liczba ludności wiejskiej między 1960 a 1970 zmniejszyła się aż o 900 tys. osób. Dało to w efekcie niezmiernie wysoki wskaźnik procentowy ubytku. W ciągu jednej dekady ludność wiejska Bułgarii obniżyła się o blisko 20%. Na przykładzie Bułgarii można zaobserwować wpływ procesów demograficznych na kształtowanie się sytuacji ekonomicznej rolnictwa. Gwałtowne zmniejszenie się zaludnienia wsi było sygnałem nadciągającego kryzysu w rolnictwie bułgarskim. Musiało upłynąć jeszcze kilkanaście lat, aby konsekwencje demograficzne ujawniły się z pełną siłą. Niemniej przyszły upadek rolnictwa bułgarskiego, odzwierciedlający się obniżeniem udziału pracochłonnych upraw i ekstensyfikacją produkcji roślinnej, miał swoje przyczyny w gwałtownym obniżeniu się zasobów pracy żywej w rolnictwie.

Podobne procesy depopulacyjne jak w Bułgarii wystąpiły na zachodnich obszarach Związku Radzieckiego. Łącznie w trzech państwach bałtyckich, w obwodzie kaliningradzkim oraz w Republice Ukrainńskiej i Białoruskiej liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się w latach 1960-1970 o ponad 1,8 mln, czyli mniej więcej tyle samo co w dekadzie 1950-1960. Procesy depopulacyjne stawały się zjawiskiem nieprzemijającym. Ich długość, siłą rzeczy, wpływa na strukturę wieku ludności pozostającej na terenach wiejskich. Wynika to z selektywności migracji i odpływu ludności młodej. Dlatego też, pomimo że na wspomnianym obszarze zachodnim ZSRR zamieszkiwało w 1970 r. jeszcze blisko 30 mln ludności wiejskiej, to jej struktura demograficzna stawała się coraz mniej korzystna i musiała odgrywać istotną rolę w reprodukcji demograficznej. Malejąca liczba młodych kobiet w wieku rozrodczym ograniczała przyrost naturalny, wywołując kolejne negatywne następstwa. Powstawało pewne sprzężenie zwrotne doprowadzające do dalszego spadku zaludnienia.

Obniżenie się liczby ludności wiejskiej wpłynęło równocześnie na znaczne zmniejszenie się gęstości zaludnienia w Republice Łotewskiej i Estońskiej oraz w obwodzie kaliningradzkim. W tym ostatnim gęstość ludności wiejskiej na jednostkę powierzchni obniżyła się między 1939 a 1970 z 41 do 13 osób na 1 km².

Dziesięciolecie 1960-1970 było okresem nasilających się procesów urbanizacji i odznaczało się zmniejszeniem się udziału ludności wiejskiej. O ile w 1960 r. 57,3% ludności analizowanego terytorium skupiało się na terenach wiejskich, to w 1970 r. uzyskała przewagę ludność miejska, gdyż udział ludności wiejskiej spadł do 49,8% ogólnego zaludnienia. Równowaga ilościowa między ludnością miejską i wiejską osiągnięta około 1970 r. była wypadkową dużych rozpiętości w wymiarze terytorialnym. W obwodzie kaliningradzkim 74,8% stanowiła ludność miejska. Podobnie wysoki wskaźnik umiastowienia cechował Estonię, Łotwę oraz Czechosłowację. Nadal jednak w Mołdawii, Jugosławii i Rumunii przeważała

zdecydowanie ludność wiejska. Niemniej na całym badanym obszarze nastąpiły zmiany nie tylko ilościowe ale i jakościowe. Dynamika rozwojowa ludności miejskiej, przy regresie demograficznym wsi, zaczęła szybko wpływać na charakter przekształceń społeczno-ekonomicznych krajów Europy Środkowo- Wschodniej.

8. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1970-1980

Dziesięciolecie 1970-1980 było okresem silnych procesów wyludniania się wsi. Procesy te objęły cały analizowany obszar. Liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o ponad 8,0 mln (około 10%), czyli dwa razy więcej niż w poprzedniej dekadzie. Gęstość zaludnienia terenów wiejskich obniżyła się o 4 osoby na 1 km² (tab. 7).

Regres ludnościowy wsi odbywał się przy wzroście zaludnienia badanego obszaru. Całkowita liczba ludności wzrosła bowiem o ponad 13,0 mln, zaś ludności miejskiej o 21,2 mln. Musiało to spowodować wzrost dysproporcji i obniżenie znaczenia demograficznego obszarów wiejskich.

Największy spadek w wielkościach absolutnych objął Ukrainę, w wartościach procentowych Czechosłowację, Białoruś oraz Bułgarię. Na uwagę zasługują dane odnoszone do Czechosłowacji. Tak znaczny ubytek wynika w pewnym stopniu ze zmian o charakterze formalno- administracyjnym. Faktyczny spadek był znacznie mniejszy. W przypadku pozostałych jednostek politycznych dane są w pełni wiarygodne. Natężenie procesów depopulacyjnych uległo przyspieszeniu i wzmocnieniu. Przybrało postać tak intensywnej, że musiało odzwierciedlić się w całokształcie warunków demograficzno-społecznych.

Obszary wiejskie Polski po raz pierwszy w okresie pokojowym cechowały się znacznym ubytkiem zaludnienia. Pomimo, że ziemie Polski odznaczały się, w relacji do innych krajów, wolniejszym regresem demograficznym wsi, to zmniejszenie się ludności o ponad 800 tys. świadczyło o wejściu kraju w zaawansowaną fazę procesów wyludniania, typową dla pozostałych krajów regionu. Należy sądzić, że dwa kraje (Białoruś i Bułgaria) osiągnęły tak wysokie tempo ubytku ludności wsi, że zaczęły zbliżać się do stanu grożącego tzw. katastrofą demograficzną. Można to wykazać na przykładzie Białorusi, w której gęstość zaludnienia terenów wiejskich obniżyła się w ciągu 10 lat z 25 na 20 osób na 1 km². Tak znaczny regres, przy selektywnym charakterze migracji, musiał iść w parze z intensywnym procesem starzenia się ludności. Wieś pozbawiona ludzi młodych staje się społecznym skansenem, pozbawionym możliwości postępu i rozwoju gospodarczego. Koszty uzdrowienia zdeformowanych struktur demograficznych są nie tylko kosztowne ale i mało realne. Z pewnym opóźnieniem, w stosunku do Białorusi, w fazę intensywnych procesów depopulacyjnych weszła Ukraina. O ile w latach

pięćdziesiątych ludność wiejska Ukrainy zmniejszyła się o około 1,2 mln osób, w latach sześćdziesiątych również o 1,2 mln, to w ciągu kolejnej dekady obniżyła się o blisko 2,5 mln osób.

Mniej zaawansowane i bardziej opóźnione procesy depopulacyjne wystąpiły na Węgrzech, w Rumunii i w Jugosławii. Po raz pierwszy zaobserwowano zmniejszenie się zaludnienia wiejskiego Mołdawii, kraju odznaczającego się w przekroju kolejnych dziesięcioleci wyraźną progresywną dynamiką wzrostu demograficznego obszarów wiejskich.

O zmianie poziomu umiastowienia dowodził spadek udziału ludności wiejskiej w zaludnieniu całego omawianego regionu, jak i jego części. Udział ludności wiejskiej całego analizowanego obszaru obniżył się o 7,9 punkta (z 49,8% do 41,9%). Jedynie w trzech krajach wskaźnik ten przekroczył 50%, tzn. w Rumunii, Jugosławii oraz Mołdawii. Przyjęty model rozwoju ukierunkowany na urbanizację i uprzemysłowienie w coraz większym stopniu wpływał na rozkład zaludnienia między terenami wiejskimi a ośrodkami miejsko-przemysłowymi. Coraz więcej ludności koncentrowało się w miastach a procesy depopulacyjne wsi stały się jedną z najbardziej charakterystycznych cech przemian demograficznych Europy Środkowo-Wschodniej.

9. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1980-1987/1990

Z punktu widzenia analizy statystycznej ostatni badany okres nie jest w pełni porównywalny. Wynika to z tego, że nie udało się autorowi uzyskać materiałów statystycznych dla ostatniego roku dekady (1990). Przeważnie dane będą dotyczyć 1989 r., a niektóre z nich będą jeszcze wcześniejsze (1987 bądź 1988). Dlatego też okres badania będzie nie tylko krótszy, ale i czasowo niezbieżny. W miarę upływu czasu i napływu nowych materiałów statystycznych dane liczbowe będą uaktualniane (ryc. 3,4).

W dekadzie lat osiemdziesiątych były w zasadzie utrzymane tendencje utrwalone w poprzednim dziesięcioleciu. W ciągu niespełna 10 lat ogólna liczba ludności wiejskiej zmalała o 5,7 mln osób (z 78,5 mln do 72,8 mln) i osiągnęła najniższy poziom w XX w. (tab. 8). Działo się tak pomimo wzrostu (z wyjątkiem Węgier) potencjału demograficznego badanych państw o około 8 mln mieszkańców.

Pod względem ubytku wyrażonego w wartościach absolutnych wyróżniała się nadal Ukraina, w której potencjał zaludnienia wsi obniżył się o ponad 2 mln. O skali regresu demograficznego wsi ukraińskiej świadczy porównanie do stanu zaludnienia wsi polskiej. Według danych powojennych (1950) na wsi ukraińskiej mieszkało o ponad 8,8 mln osób więcej niż na terenach wiejskich Polski. Po dwudziestu latach (1970) różnica ta wynosiła jeszcze ponad 5,8 mln ludzi. W ostatnim roku analizy na wsi ukraińskiej mieszkało już niecałe 2,4 mln osób więcej niż na obszarach wiejskich Polski. Przy utrzymaniu dotychczasowych tendencji, około

2000 r. zaludnienie wsi polskiej i ukraińskiej może być do siebie zbliżone. Biorąc pod uwagę znacznie większy potencjał demograficzny Ukrainy, pośrednio świadczy to o tempie urbanizacji w obu krajach.

Można wysunąć z tego wniosek, że skolektywizowana wieś ukraińska jest tak mało atrakcyjna do zamieszkiwania, że wywołało to w rezultacie masowy exodus ludności wiejskiej do miast. Jeszcze bardziej procesy migracyjne są zaawansowane na Białorusi. W analizowanym okresie liczba ludności wiejskiej obniżyła się o kolejne prawie 20% (o 766 tys. osób), spadając poniżej 3,5 mln. O tempie ubytku świadczy to, że jeszcze w 1950 r. w Republice Białoruskiej zaludnienie wsi przekraczało 6 mln mieszkańców.

Nastąpiło wyraźne przyspieszenie procesów depopulacyjnych w Rumunii i Jugosławii oraz zwolnienie w Bułgarii. W tym ostatnim kraju wiązać się to może z zaawansowaniem procesów starzenia się wsi bułgarskiej, z czym się wiąże obniżenie liczby potencjalnych migrantów. Średnia gęstość zaludnienia obszarów wiejskich Bułgarii zmalała w ciągu analizowanych ostatnich 40 lat z 48 do 27 osób na 1 km².

Wyraźna zmiana tendencji wystąpiła w Estonii, na Łotwie i w obwodzie kaliningradzkim. Na tych trzech obszarach mamy do czynienia z wyraźną stabilizacją zaludnienia wsi. Zostało to osiągnięte na bardzo niskim poziomie (10-12 osób na 1 km²). Można sądzić, że gdybyśmy pominieli ludność zamieszkującą rejony podmiejskie, to pozostałe obszary wiejskie tych trzech krajów są w dużym stopniu wyludnione.

Z przedstawionych danych liczbowych wynika, że procesy depopulacyjne terenów wiejskich przybrały w Europie Środkowo- Wschodniej duży zasięg przestrzenny i poważne natężenie ilościowe. Pojawiły się w zasadzie dopiero w latach pięćdziesiątych, gdyż poprzednie ubytki ludności wiejskiej wiązały się ze stratami wojennymi lub zmianami granicznymi i od tego momentu zaczęły odgrywać istotną rolę w przemianach demograficzno-społecznych. Trwają one już blisko 40 lat. Wskazuje to na ich długotrwałość i niezmienność. W ciągu tego okresu liczba ludności wiejskiej obniżyła się na badanym terytorium o 18,8 mln osób. Największy spadek wystąpił w ciągu ostatnich dwudziestu lat i wyniósł łącznie blisko 13,8 mln mieszkańców. Dowodzi to pogłębienia się procesu depopulacyjnego i poważniejszych jego konsekwencji w wymiarze ogólnodemograficznym. Niemniej należy zwrócić uwagę, że w ostatnim dziesięcioleciu ujawniły się nowe tendencje przemian. Z jednej bowiem strony zjawisko silnego wyludniania objęło kraje, które w poprzednich dziesięcioleciach cechowały się wolniejszymi ubytkami ludności wiejskiej. Z drugiej natomiast, w krajach o zaawansowanych procesach wyludniania nastąpiło zahamowanie ubytku.

Wskaźnik gęstości zaludnienia w miarę upływu czasu odznaczał się coraz większą depresją. Największa rozpiętość między wskaźnikami odniesionymi do powierzchni była w 1980 r. Najniższy wskaźnik dotyczył Estonii (9 osób na 1 km²), najwyższy zaś Mołdawii (71 osób na 1 km²).

Wzrost ludności miejskiej powiązany ze zmniejszeniem się zaludnienia wsi wpłynął na kształtowanie się wskaźnika umiastowienia. Udział ludności miejskiej wzrósł do wysokości 62,7%; najwyższy był w obwodzie kaliningradzkim (79,1%) a najniższy w Mołdawii (47,4%). We wszystkich analizowanych krajach wzrósł on bardzo szybko i w większości z nich ludność wiejska stanowi już jedynie 1/3 ogólnej populacji.

Z przedstawionych danych dotyczących lat osiemdziesiątych, wyłania się obraz aktualnej rzeczywistości demograficznej krajów należących do Europy Środkowo-Wschodniej. Malejąca liczba ludności wiejskiej, wskazuje z jednej strony na wielką transformację strukturalną zmierzającą do nowoczesności. Z drugiej jednak strony, znając nie rozwiązane problemy szeroko pojętej gospodarki przestrzennej, w tym nieefektywność gospodarki rolnej oraz ekstensywność procesów urbanizacyjnych, możemy stwierdzić występowanie żywiołowych procesów depopulacyjnych, które przynoszą w konsekwencji zjawiska dewastacji ekonomicznej i zachwianie równowagi demograficznej rozległych obszarów wiejskich.

10. Zmiany liczby ludności wiejskiej w okresie 1897/1900- 1987/1990

Analiza empiryczna przeprowadzona w przekroju kolejnych dziesięcioleci XX w. ujawniła, że na tle ogólnego wzrostu zaludnienia występowały na rozpatrywanym terytorium Europy Środkowo-Wschodniej silne procesy wyludniania się obszarów wiejskich. Natężenie przebiegu tych procesów oraz stopień ich zaawansowania był zróżnicowany. Każda z omawianych jednostek politycznych miała swoją specyfikę demograficzną. Obok tendencji stałych zaznaczały się trendy krótkookresowe. Różnorodne wydarzenia polityczne (głównie I i II wojna światowa) lub uwarunkownia gospodarcze wpływały na zakres oraz tempo przekształceń ludnościowych. Najbardziej istotnym, a przy tym spektakularnym procesem były przekształcenia urbanizacyjne, polegające na szybkim przyroście ludności miejskiej zarówno w wartościach absolutnych jak i bezwzględnych, odniesionych do całej analizowanej populacji. Procesy umiastowienia przyniosły w konsekwencji obniżenie się zaludnienia terenów wiejskich. Wykazano, że procesy depopulacyjne w pierwszej połowie XX w. były wywołane głównie stratami wojennymi, natomiast w drugiej połowie XX w. potęgującymi się ruchami migracyjnymi ludności ze wsi do miast.

Dla całego XX w., w ujęciu przekrojów czasowych, określono dla 13 jednostek politycznych, należących geograficznie i historycznie do regionu Europy Środkowo-Wschodniej liczbę ludności ogółem (tab. 9) oraz liczbę ludności wiejskiej (tab. 10). Umożliwiło to wyliczenie dynamiki ludności wiejskiej (tab. 11), gęstości ludności wiejskiej (tab. 12) oraz procentowego udziału ludności wiejskiej w ogólnym zaludnieniu (tab. 13). W rezultacie otrzymano materiał faktograficzny, ukazujący kształtowanie się sytuacji demograficznej na obszarach wiejskich na terytorium liczącym 2171,9 tys. km², czyli obejmującym 20,6% powierzchni Europy. W trakcie analizy nie wnिकano w szczegóły. Wiele zagadnień wymaga dokładniejszego

naświetlenia oraz weryfikacji statystycznej. Przeprowadzono jedynie ogólną interpretację najważniejszych problemów, w celu ujawnienia najważniejszych różnicowań terytorialnych i określenia zmienności w czasie. W tej ostatniej kwestii starano się przedstawić pewne stałe tendencje rozwojowe, zmieniające istniejące struktury demograficzne.

Przyjmując jako punkt wyjścia dane statystyczne z przełomu XIX i XX w., a jako końcowe - informacje ze źródeł najbardziej aktualnych, uzyskano możliwość przedstawienia zmiany liczby ludności wiejskiej (tab. 14, ryc. 5,6).

Liczba ludności w rozpatrywanych „państwach” wzrosła z 111,2 mln (1897/1900) do 194,9 mln (1987/1990) czyli o 83,7 mln osób. Można więc stwierdzić, że pomimo licznych kataklizmów, które przeszły przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej ich potencjał demograficzny w XX w. wzrósł znacznie. W tym samym czasie zaludnienie terenów wiejskich obniżyło się z 86,1 mln do 72,8 mln, czyli o 13,3 mln osób. Rozkład ubytku był zróżnicowany przestrzennie, gdyż obok obszarów silnego spadku zaludnienia, mieliśmy do czynienia nie tylko ze stanem wskazującym na jego stabilizację, ale również na wzrost ludności. Największy ubytek wyrażony w wartościach absolutnych objął ziemię ukraińską (spadek o 7,1 mln mieszkańców), następnie Czechosłowację (o 3,2 mln), Polskę (o 2,6 mln) oraz Białoruś (o 1,0 mln osób). Południowa część rozpatrywanego regionu (Jugosławia, Rumunia, Mołdawia) miała więcej ludności wiejskiej pod koniec XX w. niż na przełomie XIX i XX w. Zmiany w liczbach absolutnych wpłynęły na zmiany wyrażone w procentach oraz na wskaźnik gęstości zaludnienia. Pomijając specyficzny przypadek obwodu kaliningradzkiego, największe ubytki procentowe objęły trzy kraje bałtyckie, Białoruś oraz Czechosłowację.

Średnia gęstość zaludnienia obszarów wiejskich obniżyła się o 7 osób na 1 km² i obecnie wynosi przeciętnie 33 osoby na 1 km². Wzrosła rozpiętość między wskaźnikami gęstości zaludnienia. Cechą znaną było zmniejszenie ich wartości w krajach położonych na północy, a wzrost w Jugosławii, Rumunii i Mołdawii.

Silne procesy wyludniania się wsi w zachodnich republikach radzieckich, przy przyroście tej ludności w krajach położonych na południu omawianego regionu, wywołały duże przemiany w rozmieszczeniu ludności wiejskiej (tab. 15). Proces ten ujawnił się z dużą siłą i wskazuje na przesunięcie potencjału demograficznego wsi z północy Europy na południe. Dla przykładu można tu wspomnieć, że na przełomie XIX i XX w. na obszarze pięciu republik radzieckich (trzy kraje bałtyckie, Białoruś, Ukraina) i w obwodzie kaliningradzkim mieszkało około 35,0 mln ludności wiejskiej, co stanowiło ponad 40% zaludnienia wsi rozpatrywanego terytorium. Obecnie na wsi tego obszaru mieszka około 23,0 mln osób, czyli o 12,0 mln mniej (31,5% zaludnienia całego terytorium). Równocześnie w południowej części regionu (Węgry, Rumunia, Mołdawia, Bułgaria i Jugosławia) mieszkało na terenach wiejskich około 1900 r. 27 mln osób (31,0% zaludnienia obszaru), a w końcowym okresie analizy 31,4 mln osób, czyli 43,1%

ogólnego zaludnienia analizowanego terytorium. Świadczy to o dużych przesunięciach potencjału ludnościowego wsi i nierównomiernych procesach przemian demograficznych w ujęciu czaso-przestrzennym.

Na ziemiach obecnie należących do Polski procesy depopulacyjne wyróżniały się odmiennieścią w stosunku do innych analizowanych jednostek geograficznych. Straty demograficzne wsi polskiej były głównie rezultatem dwóch wojen światowych i wywołanych nimi zmian granicznych. Zaludnienie wsi polskiej między 1910 a 1921 r. zmalało o blisko 2,5 mln mieszkańców, zaś między 1939 a 1950 o ponad 5,2 mln. W okresach pokojowych aż do 1970 r. wieś polska odznaczała się wzrostem zaludnienia. Procesy depopulacyjne w pozostałych krajach miały głównie przyczyny ekonomiczne i zachodziły przede wszystkim w drugiej połowie XX w. Natomiast w stosunku do Czechosłowacji oraz sąsiadów wschodnich (Ukraina, Białoruś, Litwa) intensywność procesów depopulacyjnych była w Polsce niższa i obecnie potencjał demograficzny wsi polskiej jest wyższy, a poziom urbanizacji niższy niż w tych krajach.

Równoczesne występowanie trzech procesów przemian demograficznych, a mianowicie: ogólnego wzrostu zaludnienia, szybkiego wzrostu ludności miejskiej oraz relatywnego, a zazwyczaj i absolutnego, obniżenia się zaludnienia wsi, spowodowało radykalną przemianę nie tylko rozmieszczenia ludności ale i zmian jej struktury demograficzno-społecznej. Można stwierdzić, że w ciągu XX w. wystąpiły rewolucyjne przemiany demograficzne w Europie Środkowo-Wschodniej. Na początku XX w. ta część Europy była obszarem nieurbanizowanym o charakterze rolniczo-wiejskim. Natomiast w końcu tego wieku jest już regionem o wysokim udziale ludności miejskiej (tab. 16).

W pierwszych latach XX w. zdecydowanie przeważała ludność zamieszkała na obszarach wiejskich. Poziom urbanizacji był bardzo niski. Nawet w Czechosłowacji, w której procesy uprzemysłowienia były bardzo zaawansowane, więcej ludności skupiało się na wsi niż w miastach. W większości analizowanych krajów ludność miast obejmowała jedynie po kilkanaście procent zaludnienia. W ośmiu krajach udział ludności wiejskiej przekraczał 80%. Na tym tle ziemie współczesnej Polski, w której ponad 1/4 ludności koncentrowała się w miastach była obszarem cechującym się przeciętnie wyższym poziomem urbanizacji. Obecna sytuacja na terytorium Europy Środkowo-Wschodniej jest diametralnie różna. Poziom umiastowienia jest stosunkowo wysoki. Zwłaszcza bardzo szybkie procesy przemian strukturalnych ludności wystąpiły na Ukrainie, Białorusi oraz w trzech republikach bałtyckich. Stosunkowo wolniejsze na Węgrzech, w Czechosłowacji oraz w Polsce. Nie wnikając w kwestie czy tempo tych procesów było korzystne, czy też przyniosło więcej negatywnych konsekwencji, nie można pomijać faktu zainicjowania olbrzymich przemian strukturalnych. Rozwój procesów urbanizacyjnych był ściśle powiązany i uzależniony od przepływu migrantów ze wsi do miast. Migracje były na tyle duże, że wywołały silne procesy wyludniania się obszarów wiejskich, których nie mógł zrekomensować przyrost naturalny. Przeprowadzona analiza wykazała, że zjawisko

depopulacji wsi przybrało duży i w miarę czasu rozszerzający się zasięg przestrzenny. Z upływem lat obejmowało ono coraz to nowe rozleglejsze obszary. Cechą znamioną było równoczesne potęgowanie się tego zjawiska na terenach objętych odpływem ludności. Analiza miała jednak przede wszystkim charakter demograficzny. Wiadomo, że tego typu przemiany przynoszą również konsekwencje społeczne. Problematyka ta została celowo pominięta. Autor nie był w stanie określić aspektów ekonomicznych tego zjawiska. Wiadomo bowiem, że w pierwszej połowie XX w. większa część analizowanego terytorium odznaczała się przeludnieniem agrarnym i nadwyżkami siły roboczej na terenach wiejskich. W jakim momencie zakończyły się możliwości bezinwestycyjnego transferu siły roboczej z rolnictwa, od kiedy wyludnienie się wsi wywołało konieczność ponoszenia wysokich kosztów substytucji jest problemem skomplikowanym, a bez rozstrzygnięcia tej kwestii w układzie poszczególnych krajów trudno oceniać korzyści lub niekorzyści ruchów migracyjnych między wsią a miastem.

Zadaniem badania było jedynie przedstawienie w ujęciu długookresowym zasadniczych tendencji w dynamice zaludnienia obszarów wiejskich Europy Środkowo-Wschodniej. Ujawniło, że w rezultacie przemian politycznych, względnie gospodarczych, rozmieszczenie i potencjał tej ludności ulegał zarówno w pierwszej jak i w drugiej połowie XX w. poważnym zmianom. Zaobserwowane i zarysowane tendencje przemian wskazują, że w najbliższych dziesięcioleciach będą w tej dziedzinie zachodziły dalsze złożone i trudne do jednoznacznej oceny procesy transformacji demograficznej. Wpłyną one poważnie na całokształt życia mieszkańców tej części kontynentu europejskiego.

Distribution and dynamics of rural population in Central-Eastern Europe in the 20th century

(Summary)

The work deals with demographic problems of the rural areas in Estonia, Latvia, Lithuania, the Kaliningrad District, Belorussia, Ukraine, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, Moldavia, Bulgaria and Yugoslavia. In the text, the common term „Central Eastern Europe” is applied to these countries. A statistical analysis has been employed with regard to nine time intervals/time points: 1897/1900, 1910/1913, 1920/1921, 1939/1941, 1948/1950, 1960, 1970, 1980 and 1987/1990. For each of them the size of rural population and its density have been evaluated, and then, the dynamics of demographic evolution described. An important part of the analysis has been the comparison of rural population to total population. On the basis of this comparison, structural changes and demographic trends have been defined. Particular attention has been paid to the processes of depopulation as well as their range and intensity in rural areas of the Central Eastern Europe.

Tabela 1

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1897/1900-1910/1913

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1897/1900	1910/1913	w tys.	w %	1897/1900	1910/1913
1	Estonia	818	777	- 41	- 5,0	18	17
2	Łotwa	1387	1554	+ 167	+ 12,0	22	24
3	Litwa	2121	2461	+ 340	+ 16,0	33	38
4	Obwód kaliningradzki	700	670	- 30	- 3,4	46	44
5	Białoruś	5774	5909	+ 135	+ 2,3	28	29
6	Ukraina	24125	28420	+ 4295	+ 17,8	40	47
7	Polska	17207	20536	+ 3329	+ 19,3	55	66
8	Czechosłowacja	7049	7277	+ 228	+ 3,2	55	57
9	Węgry	4249	4491	+ 242	+ 5,7	46	48
10	Rumunia	9184	10800	+ 1616	+ 17,6	38	45
11	Mołdawia	1364	1699	+ 335	+ 24,5	40	50
12	Bułgaria	3002	3508	+ 506	+ 16,8	27	32
13	Jugosławia	9116	10920	+ 1804	+ 19,8	36	43
Ogółem		86156	99022	+12866	+ 14,9	40	46

Tabela 2

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1910/1913-1920/1921

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1910/1913	1920/1921	w tys.	w %	1910/1913	1920/1921
1	Estonia	777	827	+ 50	+ 6,4	17	18
2	Łotwa	1554	1005	- 549	- 35,3	24	16
3	Litwa	2461	2182	- 279	- 11,3	38	33
4	Obwód kaliningradzki	670	650	- 20	- 3,0	44	43
5	Białoruś	5909	5695	- 214	- 3,6	29	28
6	Ukraina	28420	27200	- 1220	- 4,3	47	45
7	Polska	20536	18092	- 2444	- 11,9	66	58
8	Czechosłowacja	7277	7021	- 256	- 3,5	57	55
9	Węgry	4491	4529	+ 38	+ 0,8	48	49
10	Rumunia	10800	11040	+ 240	+ 2,2	45	46
11	Mołdawia	1699	1720	+ 21	+ 1,2	50	51
12	Bułgaria	3508	3881	+ 373	+ 10,6	32	35
13	Jugosławia	10920	10386	- 534	- 4,9	43	41
Ogółem		99022	94228	- 4794	- 4,8	46	43

Tabela 3

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1920/1921-1939/1941

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1920/1921	1939/1941	w tys.	w %	1920/1921	1939/1941
1	Estonia	827	697	- 130	- 15,7	18	15
2	Łotwa	1005	1222	+ 217	+ 21,6	16	19
3	Litwa	2182	2221	+ 39	+ 1,8	33	34
4	Obwód kaliningradzki	650	620	- 30	- 4,6	43	41
5	Białoruś	5695	7057	+ 1362	+ 23,9	28	34
6	Ukraina	27200	26900	- 300	- 1,1	45	44
7	Polska	18092	20250	+ 2158	+ 11,9	58	65
8	Czechosłowacja	7021	7150	+ 129	+ 1,8	55	56
9	Węgry	4529	5001	+ 472	+ 10,4	49	54
10	Rumunia	11040	13063	+ 2023	+ 18,3	46	55
11	Mołdawia	1720	2124	+ 404	+ 23,5	51	63
12	Bułgaria	3881	4883	+1002	+ 25,8	35	44
13	Jugosławia	10386	12670	+2284	+ 22,0	41	49
Ogółem		94228	103858	+9630	+ 10,2	43	48

Tabela 4

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1939/1941-1948/1950

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1939/1941	1948/1950	w tys.	w %	1939/1941	1948/1950
1	Estonia	697	581	- 116	- 16,6	15	13
2	Łotwa	1222	1063	- 159	- 13,0	19	17
3	Litwa	2221	1844	- 377	- 17,0	34	28
4	Obwód kaliningradzki	620	200	- 420	- 67,7	41	13
5	Białoruś	7057	6090	- 967	- 13,7	34	29
6	Ukraina	26900	23811	- 3089	- 11,5	44	40
7	Polska	20250	15009	- 5241	- 25,9	65	48
8	Czechosłowacja	7150	6045	- 1105	- 15,4	56	47
9	Węgry	5001	5107	+ 106	+ 2,1	54	55
10	Rumunia	13063	12153	- 910	- 7,0	55	51
11	Moldawia	2124	1902	- 222	- 10,4	63	56
12	Bułgaria	4883	5281	+ 398	+ 8,1	44	48
13	Jugosławia	12670	12552	- 118	- 0,9	49	49
Ogółem		103858	91644	- 9630	- 11,8	48	42

Tabela 5

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1948/1950-1960

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1km ²	
		1948/1950	1960	w tys.	w %	1948/1950	1960
1	Estonia	581	518	- 63	- 10,8	13	11
2	Łotwa	1063	922	- 141	- 13,3	17	15
3	Litwa	1844	1673	- 171	- 9,3	28	26
4	Obwód kaliningradzki	200	215	+ 15	+ 7,5	13	14
5	Białoruś	6090	5542	- 548	- 9,9	29	27
6	Ukraina	23811	22618	- 1193	- 5,0	40	37
7	Polska	15009	15249	+ 240	+ 1,6	48	49
8	Czechosłowacja	6045	5836	- 209	- 3,5	47	46
9	Węgry	5107	5229	+ 122	+ 2,4	55	56
10	Rumunia	12153	12491	+ 338	+ 2,8	51	52
11	Mołdawia	1902	2298	+ 396	+ 20,8	56	68
12	Bułgaria	5281	4947	- 334	- 6,3	48	45
13	Jugosławia	12552	13302	+ 750	+ 6,0	49	52
Ogółem		91644	90840	- 804	- 0,9	42	41

Tabela 6

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1960-1970

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1960	1970	w tys.	w %	1960	1970
1	Estonia	518	475	- 43	- 8,3	11	10
2	Łotwa	922	887	- 35	- 3,8	15	14
3	Litwa	1673	1557	- 116	- 6,9	26	24
4	Obwód kaliningradzki	215	194	- 21	- 9,8	14	13
5	Białoruś	5542	5094	- 448	- 8,1	27	25
6	Ukraina	22618	21438	-1180	- 5,2	37	35
7	Polska	15249	15578	+ 329	+ 2,1	49	50
8	Czechosłowacja	5836	5408	- 428	- 7,3	46	42
9	Węgry	5229	4892	- 337	- 6,4	56	53
10	Rumunia	12491	11994	- 479	- 4,0	52	50
11	Mołdawia	2298	2439	+ 141	+ 6,1	68	72
12	Bułgaria	4947	4047	- 900	- 18,2	45	36
13	Jugosławia	13302	12609	- 693	- 5,2	52	49
Ogółem		90840	86612	-4228	- 4,7	41	40

Tabela 7

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1970-1980

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1970	1980	w tys.	w %	1970	1980
1	Estonia	475	441	- 34	- 7,1	10	9
2	Łotwa	887	784	- 103	- 11,6	14	12
3	Litwa	1557	1314	- 243	- 15,6	24	20
4	Obwód kaliningradzki	194	183	- 11	- 5,7	13	12
5	Białoruś	5094	4213	- 881	- 17,3	25	20
6	Ukraina	21438	18981	- 2457	- 11,5	35	31
7	Polska	15578	14756	- 822	- 5,3	50	47
8	Czechosłowacja	5408	4183	- 1225	- 22,6	42	33
9	Węgry	4892	4665	- 227	- 4,6	53	50
10	Rumunia	11994	11186	- 808	- 6,7	50	47
11	Mołdawia	2439	2382	- 57	- 2,3	72	71
12	Bułgaria	4047	3355	- 692	- 17,1	36	30
13	Jugosławia	12609	12088	- 521	- 4,1	49	47
Ogółem		86612	78531	- 8081	- 9,3	40	36

Tabela 8

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1980-1987/1990

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1980	1987/1990	w tys.	w %	1980	1987/1990
1	Estonia	441	449	+ 8	+ 1,8	9	10
2	Łotwa	784	774	- 10	- 1,2	12	12
3	Litwa	1314	1174	- 140	- 10,6	20	18
4	Obwód kaliningradzki	183	183	0	0	12	12
5	Białoruś	4213	3447	- 766	- 18,2	20	16
6	Ukraina	18981	16970	- 2011	- 10,6	31	28
7	Polska	14756	14623	- 133	- 0,9	47	47
8	Czechosłowacja	4183	3814	- 369	- 8,8	33	30
9	Węgry	4665	4326	- 339	- 7,3	50	46
10	Rumunia	11186	10476	- 710	- 6,3	47	44
11	Mołdawia	2382	2293	- 89	- 3,7	71	68
12	Bułgaria	3355	3063	- 292	- 8,7	30	27
13	Jugosławia	12088	11237	- 851	- 7,0	47	44
Ogółem		78531	72829	- 5702	- 7,3	36	33

Tabela 9

Liczba ludności w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku* (w tys.)

Lp.	Państwo	1897-1900	1910-1913	1920-1921	1939-1941	1948-1950	1960	1970	1980	1988-1990
1	Estonia	975	954	1107	1052	1097	1209	1356	1474	1583
2	Łotwa	1929	2493	1596	1885	1944	2113	2364	2529	2687
3	Litwa	2536	2828	2629	2880	2573	2756	3128	3420	3723
4	Obwód kaliningradzki	1129	1155	1226	1240	455	650	740	817	878
5	Białoruś	6673	6899	6700	8912	7709	8147	9002	9611	10254
6	Ukraina	28445	35210	34000	40469	36588	42469	47126	49953	51839
7	Polska	23417	28630	26688	32055	25008	29731	32642	35735	38038
8	Czechosłowacja	12155	12995	13006	14428	12388	13654	14333	15311	15624
9	Węgry	6854	7612	7987	9316	9204	9961	10322	10709	10604
10	Rumunia	11200	13500	13800	16748	15872	18403	20252	22201	22940
11	Mołdawia	1615	2056	2025	2452	2290	2968	3569	3968	4362
12	Bułgaria	3715	4496	4897	4897	7273	7905	8515	8876	8970
13	Jugosławia	10600	12962	12545	16000	15841	18549	20523	22425	23411
Ogółem		111243	131790	128206	153732	138242	158515	173872	187029	194923

* Terytoria państw ustalono wg współczesnych i niezmiennych w czasie granic politycznych

Tabela 10

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku* (w tys.)

Lp.	Państwo	1897-1900	1910-1913	1920-1921	1939-1941	1948-1950	1960	1970	1980	1988-1990
1	Estonia	818	777	827	697	581	518	475	441	449
2	Łotwa	1387	1554	1005	1222	1063	922	887	784	774
3	Litwa	2181	2461	2182	2221	1844	1673	1557	1314	1174
4	Obwód kaliningradzki	700	670	650	620	200	215	194	183	183
5	Białoruś	5774	5909	5695	7057	6090	5542	5094	4213	3447
6	Ukraina	24125	28420	27200	26900	23811	22618	21438	18981	16970
7	Polska	17207	20536	18092	20250	15009	15249	15578	14756	14623
8	Czechosłowacja	7049	7277	7021	7150	6045	5836	5408	4183	3814
9	Węgry	4249	4491	4529	5001	5107	5229	4892	4665	4326
10	Rumunia	9184	10800	11040	13063	12159	12491	11994	11186	10476
11	Mołdawia	1364	1699	1720	2124	1902	2298	2439	2382	2293
12	Bułgaria	3002	3508	3881	4883	5281	4947	4047	3355	3063
13	Jugosławia	9116	10920	10386	12670	12552	13302	12609	12088	11237
Ogółem		86156	99022	94228	103858	91644	90840	86612	78531	72829

* Terytoria państw ustalono wg współczesnych i niezmiennych w czasie granic politycznych

Tabela 11

Dynamika ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku

Lp.	Państwo	1897-1900	1910-1913	1920-1921	1939-1941	1948-1950	1960	1970	1980	1988-1990
1	Estonia	100,0	94,9	101,1	85,2	71,0	63,3	58,0	53,9	54,8
2	Łotwa	100,0	112,0	72,4	88,1	76,6	66,5	63,9	56,6	55,8
3	Litwa	100,0	112,8	100,1	101,8	84,5	76,7	71,4	60,2	53,8
4	Obwód kaliningradzki	100,0	95,7	92,8	88,6	28,6	30,7	27,7	26,1	26,1
5	Białoruś	100,0	102,3	98,6	122,2	105,5	95,9	88,2	72,9	59,7
6	Ukraina	100,0	117,8	112,7	111,5	98,6	93,7	88,8	78,6	70,3
7	Polska	100,0	119,3	105,1	117,7	87,2	88,6	90,5	85,7	85,0
8	Czechosłowacja	100,0	103,2	99,6	101,4	85,7	82,8	76,7	59,3	54,1
9	Węgry	100,0	105,7	106,6	117,7	120,2	123,1	115,1	109,8	101,8
10	Rumunia	100,0	117,6	120,2	142,1	132,4	136,0	130,5	121,8	114,0
11	Mołdawia	100,0	124,5	126,1	155,7	132,4	168,5	178,8	174,6	168,1
12	Bułgaria	100,0	111,6	129,2	162,6	175,9	164,7	134,8	111,7	102,0
13	Jugosławia	100,0	119,8	113,9	138,9	137,7	145,9	138,3	132,6	132,2
Ogółem		100,0	114,9	109,4	120,5	106,3	105,4	100,5	91,1	84,8

Tabela 12

Gęstość ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku

Lp.	Państwo	Powierzchnia w tys. km ²	Liczba osób na 1 km ² powierzchni kraju								
			1897-1900	1910-1913	1920-1921	1939-1941	1948-1950	1960	1970	1980	1988-1990
1	Estonia	45,1	18	17	18	15	13	11	10	9	10
2	Łotwa	63,7	22	24	16	19	17	15	14	12	12
3	Litwa	65,2	33	38	33	34	28	26	24	20	18
4	Obwód kaliningradzki	15,1	46	44	43	41	13	14	13	12	12
5	Białoruś	207,6	28	29	28	34	29	27	25	20	16
6	Ukraina	603,7	40	47	45	44	40	37	35	31	28
7	Polska	312,7	55	66	58	65	48	49	50	47	47
8	Czechosłowacja	127,9	55	57	55	56	47	46	42	33	30
9	Węgry	93,0	46	48	49	54	55	56	53	50	46
10	Rumunia	237,5	38	45	46	55	51	52	50	47	44
11	Mołdawia	33,7	40	50	51	63	56	68	72	71	68
12	Bułgaria	110,9	27	32	35	44	48	45	36	30	27
13	Jugosławia	255,8	36	43	41	49	49	52	49	47	44
Ogółem		2171,9	40	46	43	48	42	41	40	36	33

Udział ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku

Lp.	Państwo	1897-1900	1910-1913	1920-1921	1939-1941	1948-1950	1960	1970	1980	1988-1990
1	Estonia	83,9	81,4	74,7	66,2	52,0	42,8	35,0	29,9	28,4
2	Łotwa	71,9	62,3	62,9	64,8	54,7	43,6	37,5	31,0	28,8
3	Litwa	86,0	87,0	80,9	77,1	71,6	60,7	49,7	38,4	31,5
4	Obwód kaliningradzki	62,0	59,3	53,0	50,0	43,9	33,0	26,2	22,3	20,8
5	Białoruś	86,5	85,6	82,5	79,2	78,9	68,0	56,5	43,8	33,6
6	Ukraina	84,8	80,7	79,9	66,4	65,0	53,2	45,5	38,0	32,7
7	Polska	73,4	71,7	67,7	63,1	60,0	51,3	47,7	41,3	38,4
8	Czechosłowacja	57,9	56,0	54,0	49,5	48,8	42,7	37,7	27,3	24,4
9	Węgry	61,9	58,9	56,7	53,7	55,5	52,5	47,4	43,6	40,8
10	Rumunia	82,0	80,0	79,9	78,0	76,6	67,9	59,2	50,4	45,6
11	Mołdawia	84,4	82,6	84,9	86,6	83,0	77,4	68,3	60,0	52,6
12	Bulgaria	80,8	77,9	79,2	77,6	72,6	62,6	47,5	37,8	34,1
13	Jugosławia	86,0	84,2	82,7	79,2	79,2	71,7	61,4	53,9	48,0
Ogółem		77,4	75,1	73,5	67,5	66,3	57,3	49,8	41,9	37,3

Tabela 14

Liczba ludności wiejskiej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie 1897/1900-1987/1990

Lp.	Państwo	Liczba ludności wiejskiej (w tys.)		Zmiany w liczbie ludności wiejskiej		Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	
		1897/1900	1987/1990	w tys.	w %	1897/1900	1987/1990
1	Estonia	818	449	- 369	- 45,1	18	10
2	Łotwa	1387	774	- 613	- 44,2	22	12
3	Litwa	21181	1174	- 1007	- 46,2	33	18
4	Obwód kaliningradzki	700	183	- 517	- 73,8	46	12
5	Białoruś	5774	3447	- 2327	- 40,3	28	16
6	Ukraina	24125	16970	- 7155	- 29,7	40	28
7	Polska	17207	14623	- 2584	- 15,0	55	47
8	Czechosłowacja	7049	3814	- 3235	- 45,9	55	30
9	Węgry	4249	4326	+ 77	+ 1,8	46	46
10	Rumunia	9184	10476	+ 1292	+ 14,1	38	44
11	Mołdawia	1364	2293	+ 929	+ 68,1	40	68
12	Bułgaria	3002	3063	+ 61	+ 2,0	27	27
13	Jugosławia	9116	11237	+ 2121	+ 23,2	36	44
Ogółem		86156	72829	-13327	- 15,5	40	33

Tabela 15

Rozkład procentowy liczby ludności wiejskiej poszczególnych państw w ogólnym zaludnieniu wsi
w Europie Środkowo-Wschodniej

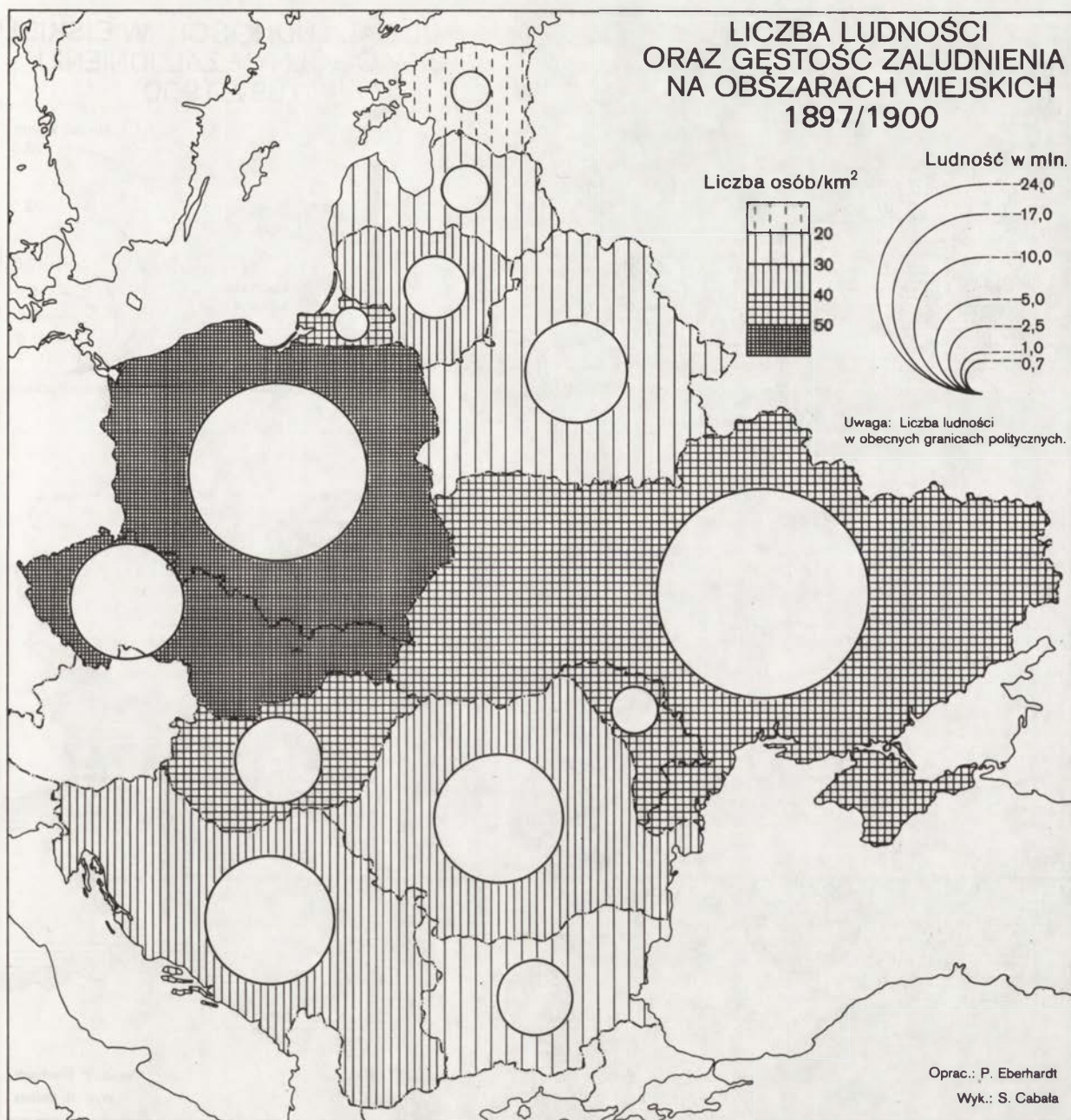
Lp.	Państwo	Udział w ogólnym zaludnieniu całego terytorium		Różnice między udziałami procentowymi w punktach
		1897/1900	1987/1990	
1	Estonia	0,9	0,6	-0,3
2	Łotwa	1,6	1,1	-0,5
3	Litwa	2,5	1,6	-0,9
4	Obwód kaliningradzki	0,8	0,2	-0,6
5	Białoruś	6,7	4,7	-2,0
6	Ukraina	28,0	23,3	-4,7
7	Polska	20,0	20,0	0,0
8	Czechosłowacja	8,2	5,3	-2,9
9	Węgry	4,9	5,9	+1,0
10	Rumunia	10,7	14,4	+3,7
11	Mołdawia	1,6	3,2	+1,6
12	Bulgaria	3,5	4,2	+0,7
13	Jugosławia	10,6	15,5	+4,9
Ogółem		100,0	100,0	0,0

Tabela 16

Udział ludności wiejskiej w ogólnym zaludnieniu poszczególnych państw w Europie Środkowo-Wschodniej

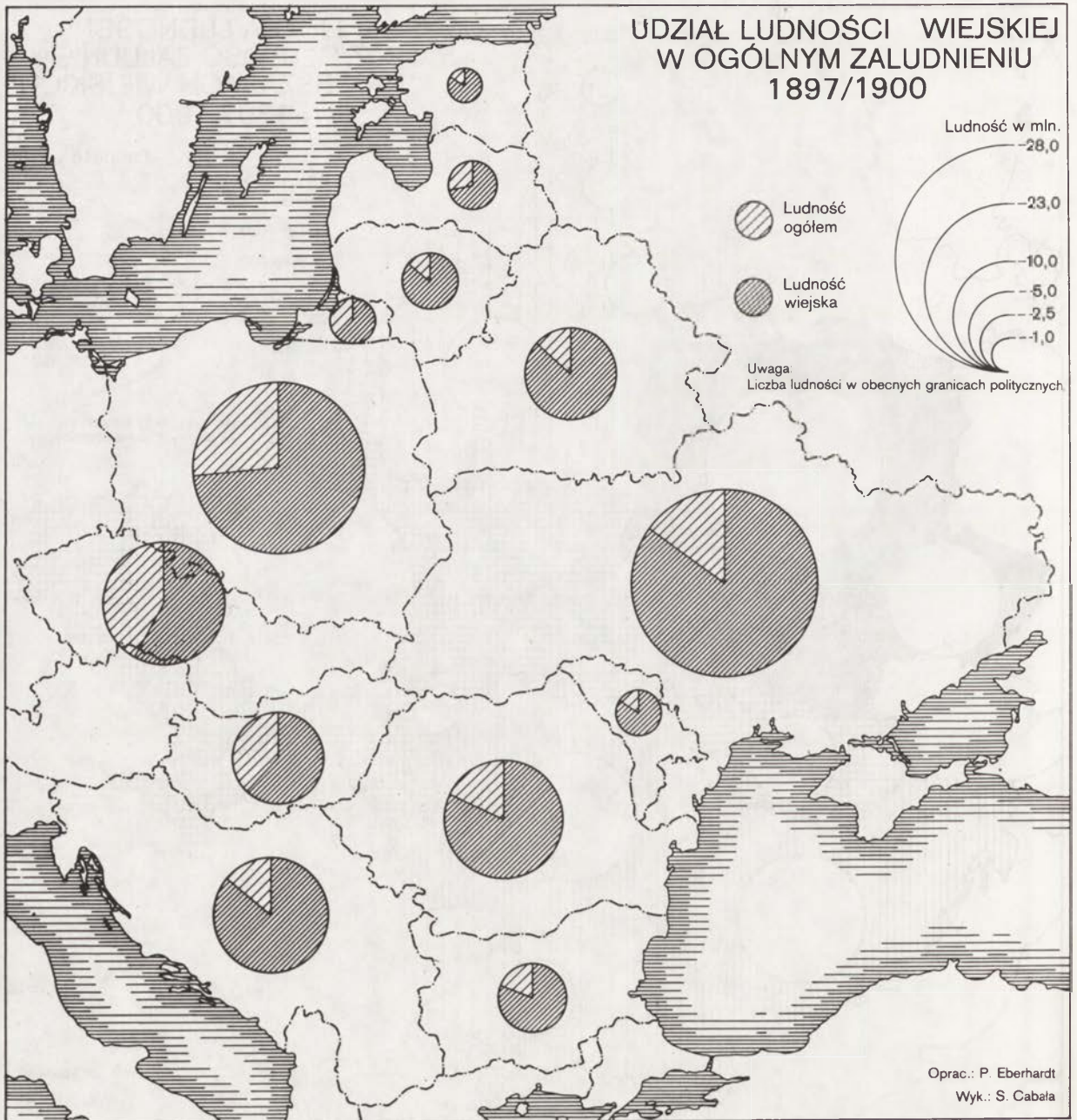
Lp.	Państwo	Udział w ogólnym zaludnieniu całego terytorium		Różnice między udziałami procentowymi w punktach
		1897/1900	1987/1990	
1	Estonia	83,8	28,4	- 55,3
2	Łotwa	71,9	28,8	- 43,1
3	Litwa	86,0	31,5	- 54,5
4	Obwód kalningradzki	62,0	20,8	- 41,2
5	Białoruś	86,5	33,6	- 52,9
6	Ukraina	84,8	32,7	- 52,1
7	Polska	73,4	38,4	- 35,0
8	Czechosłowacja	57,9	24,4	- 33,5
9	Węgry	61,9	40,8	- 21,1
10	Rumunia	82,0	45,6	- 36,4
11	Moldawia	84,4	52,6	- 31,8
12	Bulgaria	80,8	34,1	- 46,7
13	Jugosławia	86,0	48,0	- 38,0
Ogółem		77,4	37,3	- 40,1

Ryc. 1. Liczba ludności oraz gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich 1897/1900

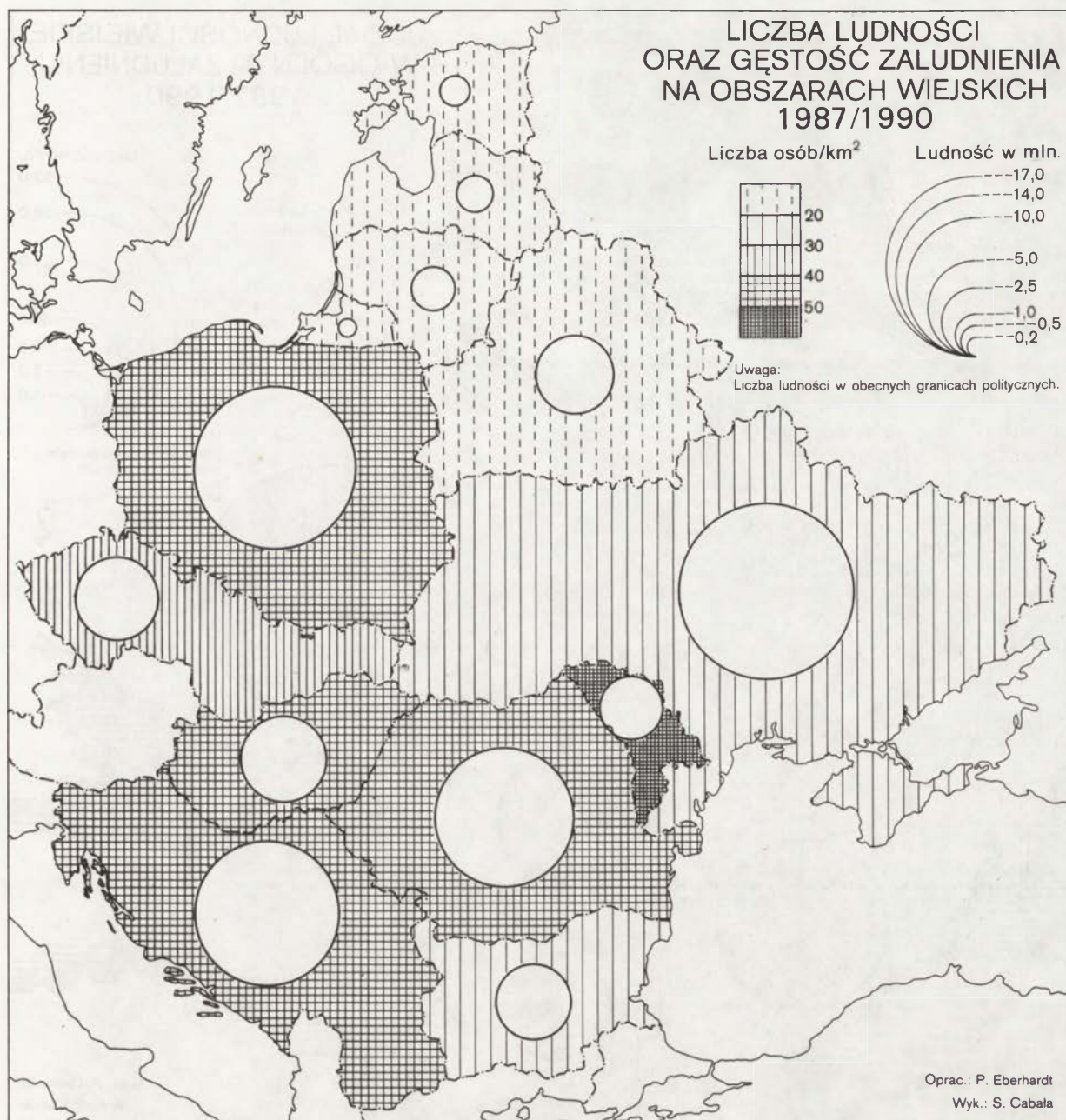
Population and population density in rural areas, 1897/1900

Ryc. 2. Udział ludności wiejskiej w ogólnym zaludnieniu 1897/1900

Rural population in proportion to total population, 1897/1900

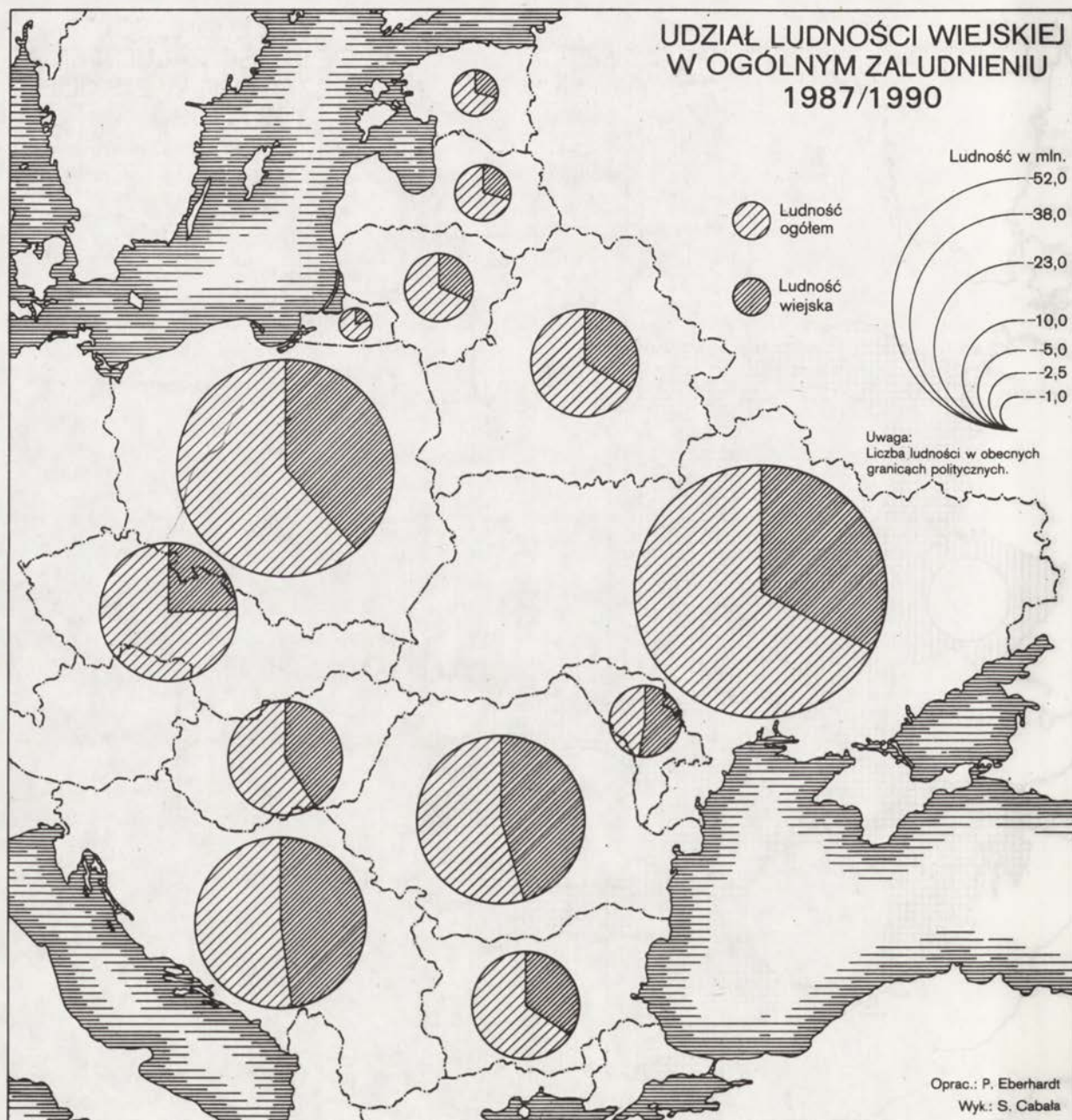

Ryc. 3. Liczba ludności oraz gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich 1987/1990

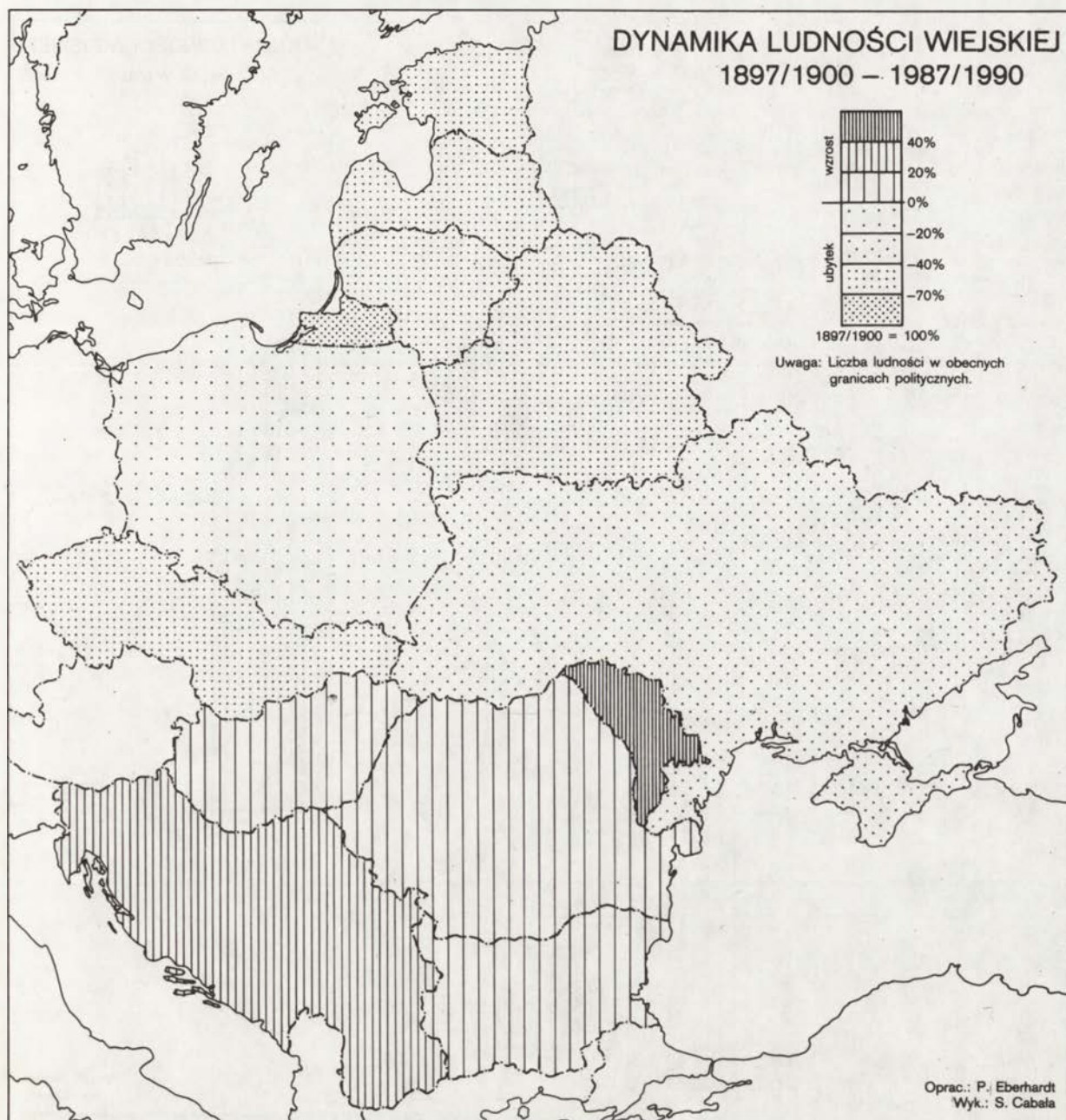
Population and population density in rural areas, 1987/1990

Ryc. 4. Udział ludności wiejskiej w ogólnym zaludnieniu 1987/1990

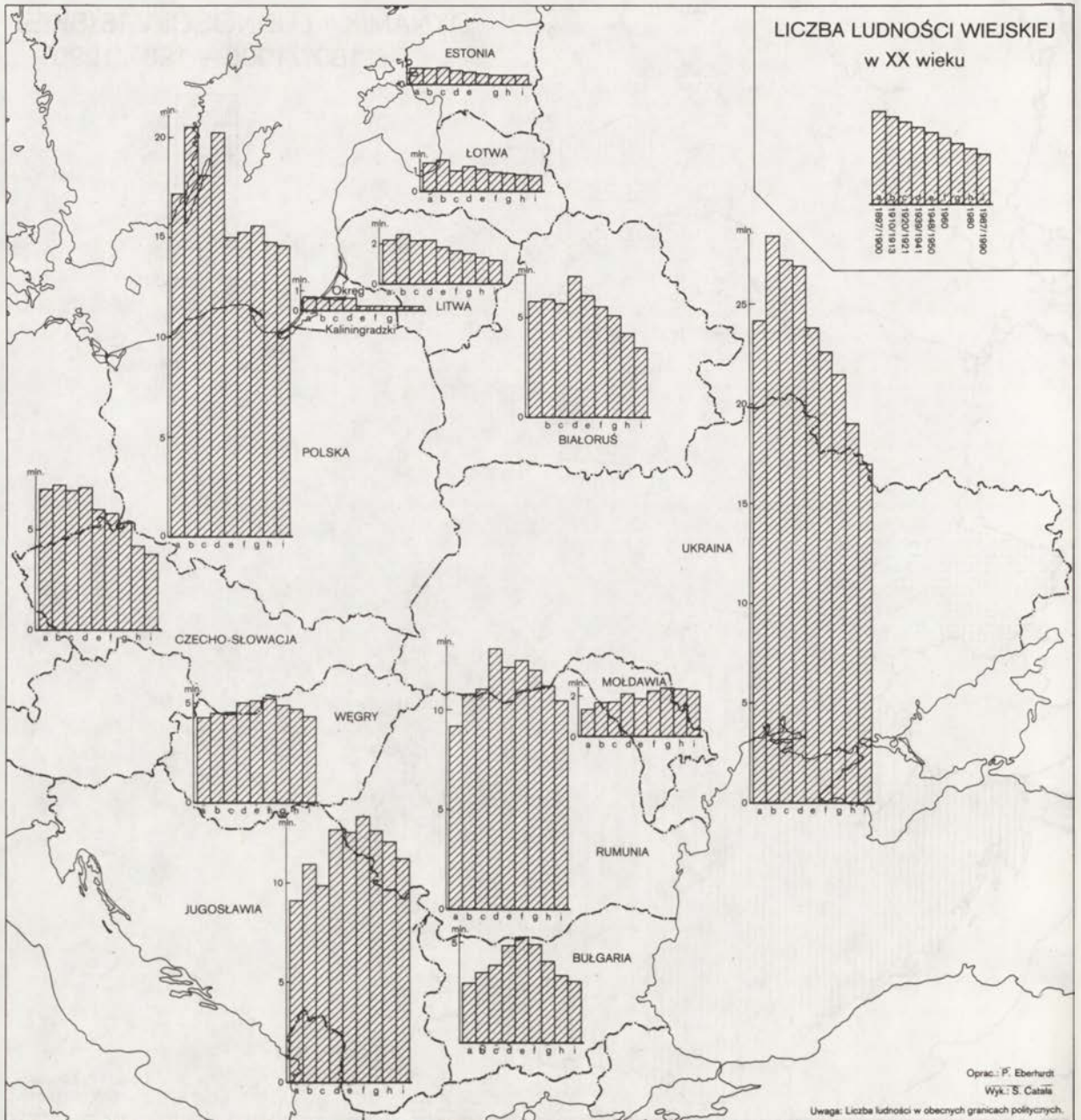
Rural population in proportion to total population, 1987/1990

Ryc. 5. Dynamika ludności wiejskiej 1897/1900 - 1987/1990

Rural population - changes in time from 1897/1900 to 1987/1990

Ryc. 6. Liczba ludności wiejskiej w XX w.

Rural population in the XX century

Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

- 1 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Antropoklimat Polski, Warszawa 1991
- 2 G. WĘCŁAWOWICZ - Zróżnicowanie społeczno-przestrzenne w aglomeracji warszawskiej (1978 i 1988), Warszawa 1991

PL - ISSN 0867-6836

WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>